

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav germánských studií

Nizozemský jazyk a literatura

Diplomová práce

Bc. Marie Jankovská

Genderaspecten in de roman *Eva* van Carry van Bruggen

Aspekty genderu v románu *Eva* Carry van Bruggenové

Gender Aspects in the Novel *Eva* by Carry van Bruggen

Praha 2016

Vedoucí práce: Mgr. Lucie Sedláčková, Ph.D.

Dankwoord

Deze scriptie was niet mogelijk zonder een aantal personen die me geholpen hebben bij de keuze van het onderwerp en het proces van schrijven. Daarom wil ik hier ten eerste mijn dank uitspreken aan doc. Dr. Ellen Jacoba Krol die me tijdens mijn hele studie geïnspireerd heeft door haar brede kennis over de Nederlandse literatuur en haar oprechte belangstelling voor de ontwikkeling van de studenten. Haar rol was in de allereerste fase van deze masterscriptie cruciaal, waarvoor hartelijk dank.

Vervolgens wil ik graag een dankwoord richten tot mijn begeleider Mgr. Lucie Sedláčková, Ph.D die me enorm heeft geholpen niet alleen door haar raadgevingen en handige commentaren, maar ook door haar woorden van steun en aanmoediging tijdens het schrijven van dit werk.

Als laatste wil ik mijn familie en Richard bedanken voor hun liefde en steun.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 7. 2016

.....
Marie Jankovská

Verklaring

Hiermee verklaar ik dat ik deze masterscriptie zelf heb geschreven enkel met gebruikmaking van de aangegeven en juist geciteerde bronnen en literatuur en dat de masterscriptie niet gebruikt is in het kader van een andere universitaire studie of ter verkrijging van een andere of dezelfde academische titel.

Praag, 27 juli 2016

.....
Marie Jankovská

Abstract in het Nederlands

Deze masterscriptie richt zich op het construct van gender met betrekking tot het individuele menselijke subject in de modernistische roman *Eva* van de Nederlandse schrijfster Carry van Bruggen. Het doel van deze scriptie is de analyse van de manier, waarop gender in de roman geconstrueerd wordt, en hoe dit construct de psychische ontwikkeling en beslissingen van het vrouwelijke hoofdpersonage Eva beïnvloedt. De centrale onderzoeksvraag *Welke rol speelt het construct van gender in de roman Eva voor het hoofdpersonage?* werd beantwoord met behulp van de discoursanalyse, namelijk de poststructuralistische discoursanalyse, waarbij gebruik gemaakt werd van het deconstructieve lezen. Tegelijkertijd is de scriptie theoretisch verankerd in de poststructuralistische feministische literatuurkritiek. Het theoretische deel is daarom gebaseerd op de ideeën van Jacques Derrida, Michel Foucault, Judith Baxter en Judith Butler. Als inspiratiebron voor de discoursanalyse zelf diende de discoursanalyse gericht op de genderidentiteit uitgevoerd door Kateřina Záborská in 2009.

De eerste stap van de discoursanalyse was gevormd door de selectie van de relevante passages uit het boek, waarin de standpunten voorkomen erover wat het betekent om vrouw of man te zijn. In de commentaren van deze passages wordt de aandacht gevestigd op de individuele stellingen over gender, verder worden hier de verplichtingen en beperkingen besproken die uit deze genderdiscoursen voortvloeien voor het menselijke subject, en het wordt hier ook geschetst met welke gevolgen degenen zouden hebben te kampen die zich aan deze discoursen niet konden of wilden aanpassen. Het voornaamste doel was echter om vast te stellen hoe met de individuele genderdiscoursen het hoofdpersonage zelf wordt geconfronteerd en hoe haar houding tot deze discoursen veranderd heeft in de tijd.

Sleutelwoorden

Gender, discours, genderidentiteit, discoursanalyse, feministische literatuurkritiek, deconstructie, Nederlandse literatuur

Abstrakt v češtině

Tato diplomová práce se zaměřuje na konstrukci genderu v modernistickém románu *Eva* nizozemské spisovatelky Carry van Bruggenové ve vztahu k individuálnímu lidskému subjektu. Cílem této práce je analyzovat, jakým způsobem je v románu gender konstruován a jak tento konstrukt ovlivňuje psychický vývoj a rozhodování hlavní postavy, ženy jménem Evy. Hlavní výzkumná otázka *Jakou roli hraje pro hlavní postavu románu Eva konstrukt genderu?* byla zodpovězena pomocí diskurzivní analýzy, konkrétně poststrukturální diskurzivní analýzy za využití techniky dekonstruktivního čtení. Zároveň je práce teoreticky ukotvena v poststrukturální feministické literární kritice. Teoretická část proto čerpá z myšlenek Jacquesa Derridy, Michela Foucaulta, Judith Baxterové a Judith Butlerové. Jako inspirace pro samotný způsob provedení diskurzivní analýzy sloužila diskurzivní analýza zaměřená na genderovou identitu, kterou roku 2009 vypracovala Kateřina Zábrodská.

Diskurzivní analýza románu začala výběrem relevantních pasáží z knihy, ve kterých se objevují stanoviska o tom, co znamená být žena, nebo muž. Komentáře těchto pasáží se zaměřují na jednotlivá tvrzení o genderu, formulují, jaké povinnosti a omezení tyto diskurzy kladou na lidský subjekt, a předkládají, s jakými následky by se potýkali ti, kteří by se těmto diskurzům nemohli, nebo nechtěli podříditi. Klíčové bylo ovšem zjistit, jak se s jednotlivými genderovými diskurzy vyrovnává sama hlavní postava románu a jak se její přístup k těmto diskurzům mění v čase.

Klíčová slova

Gender, diskurz, genderová identita, diskurzivní analýza, feministická literární kritika, dekonstrukce, nizozemská literatura

Abstract in English

This thesis focuses on the construct of gender in the modernist novel *Eva* by the Dutch authoress Carry van Bruggen in relation to the individual human subject. The goal of this thesis is to analyse how is gender constructed in the book and how this construct influences the psychic development and decision making of the main character, a woman named Eva. The answer to the main research question *What role does the construct of gender play in the life of the main character of the novel Eva?* was reached with the help of the discourse analysis, namely the post-structuralist discourse analysis using the deconstructive reading. The thesis is at the same time theoretically anchored in the post-structuralist feminist literary criticism. The theoretical part therefore draws on the ideas of Jacques Derrida, Michel Foucault, Judith Baxter and Judith Butler. As an inspiration for the discourse analysis itself served the discourse analysis dealing with the gender identity that was carried out by Kateřina Zábrodská in 2009.

The first step in the analysis stage was to identify the relevant passages of the novel that inform what does it mean to be a man or a woman. The comments on these passages focus on the individual claims about gender, they formulate what kind of duties and limits these discourses put on the human subject, and they also present with what consequences would face those who don't want to or are not able to obey these discourses. However, the major objective of this thesis was to find out how does the main character herself deal with the individual gender discourses, and how her approach to these discourses changes over time.

Key words

Gender, discourse, gender identity, discourse analysis, feminist literary criticism, deconstruction, Dutch literature

Inhoudsopgave

1. Inleiding	11
2. Theoretisch deel	13
2.1 Probleemstelling	13
2.2 Theorie	17
2.2.1 Geschiedenis van de feministische literatuurkritiek	17
2.2.2 Feministische literatuurkritiek in het kader van het poststructuralisme	26
2.2.3 Michel Foucault en discours	33
2.2.4 Gender	38
2.2.5 Gender binnen de poststructuralistische feministische literatuurkritiek	40
2.3 Methode	42
2.3.1 Discoursanalyse	42
2.3.2 Vormen van discoursanalyse	43
2.3.3 (F)PDA: (Feministische) poststructuralistische discoursanalyse	45
2.4 Recherches	49
2.4.1 Discoursanalyse	49
2.4.2 Roman <i>Eva</i>	51
3. Praktisch deel	53
3.1 Carry van Bruggen	53

3.2 Roman <i>Eva</i>	54
3.2.1 Thema en literaire context	54
3.2.2 Vertelinstantie	56
3.2.3 Psychische ontwikkeling en autobiografische kenmerken van het hoofdpersonage	57
3.3 Discoursanalyse van de roman <i>Eva</i>	58
3.3.1 Eerste hoofdstuk – <i>De nieuwe eeuw</i>	58
3.3.2 Tweede hoofdstuk – <i>Naar huis</i>	63
3.3.3 Derde hoofdstuk – <i>Stemmen</i>	67
3.3.4 Vierde hoofdstuk – <i>Ontmoeting</i>	70
3.3.5 Vijfde hoofdstuk – <i>Meidag</i>	73
3.3.6 Zesde hoofdstuk – <i>De nacht</i>	75
3.3.7 Zevende hoofdstuk – <i>David</i>	80
3.3.8 Achtste hoofdstuk – <i>Aan zee</i>	84
3.4 Uitslagen van de discoursanalyse	89
4. Conclusie	94
4.1 Conclusie: Hoofdvraag: <i>Welke rol speelt het construct van gender in de roman Eva voor het hoofdpersonage?</i>	94
4.2 Conclusie: Subvragen	
4.2.1 <i>In hoeverre heeft het hoofdpersonage problemen met gender performance?</i>	95
4.2.2 <i>Wat is de rol van andere mannen en vrouwen in de roman?</i>	96
4.3 Algemene conclusie	97
5. Bibliografie	99

Lijst van afkortingen

PDA	Post-structuralist Discourse Analysis (Poststructuralistische discoursanalyse)
FPDA	Feminist Post-structuralist Discourse Analysis (Feministische poststructuralistische discoursanalyse)
CDA	Critical Discours Analysis (Kritische discoursanalyse)
CA	Conservation Analysis (Conversatieanalyse)
DP	Discursive Psychology (Discursieve psychologie)
FCDA	Feminist Critical Discourse Analysis (Feministische kritische discoursanalyse)
BNTL	Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap

1. Inleiding

Ik ontmoette nog zelden een vrouwelijke auteur zoo spraakzaam, zoo exuberant van woord, zoo vol heftige levensdrift. De woorden golven haar uit den mond gelijk water uit een stroom, en toch niet ordeloos: elke zin, die van hare radde tong valt, staat evenwichtig. Ze is er fier op dat een vriend haar eens zeide: ‘Je spreekt in hoofdartikels’. Men zou moeilijk van een schrijver meer zelfkennis, meer bewustheid, meer bepaald inzicht omtrent het ‘waarheen?’ en ‘waarom?’ kunnen vergen. Hare gedachten en meeningen staan vast en zijn van beslist, kranigen aard. Ze draagt in zich den diepen gloed en de levenslenigheid van haar ras. Een mooie, flinke Joodsche is ze, met iets mannelijks in haar gezicht, in haar woord, in hare houding, zonder één week element. (André de Ridder over Carry van Bruggen in Fontijn&Schouten 1978: 10)

Met deze woorden heeft André Ridder in 1915 het enige bekende interview met Carry van Bruggen ingeleid. Het is opvallend hoe hij daarbij van het aspect van gender gebruik maakt. Meteen in de eerste zinnen maakt hij duidelijk dat Carry van Bruggen graag, goed en veel praat, *voor een vrouwelijke auteur*. Blijkbaar was Ridder gewend aan typische eigenschappen van een vrouwelijke auteur die hij echter bij Van Bruggen niet gevonden heeft. Bovendien beweert Ridder dat er iets *mannelijks* niet alleen in haar gezicht, maar ook in haar woord en houding zit. Ik wil nu niet ingaan erop of Ridder daarmee bedoelde dat de man en mannelijke eigenschappen beter zijn dan de vrouw en vrouwelijke attributen, maar ik wil wel het feit benadrukken dat Ridder zijn stellingen baseert op het genderdifferentiatiediscours. De menselijke maatschappij legt namelijk een grote nadruk op de inleiding van mensen in twee biologisch gegeven groepen – seksen, die in de samenleving dragers zijn van de mannelijke en vrouwelijke genderidentiteit, die beschreven wordt als ‘de bij ieder mens diepgevoelde persoonlijke overtuiging te behoren tot een bepaald geslacht’ (Woordenlijst op transgenderinfo.nl) en daarom niet hoeft te overeenstemmen met de biologische sekse van het individu. Men gelooft dat er principiële verschillen zijn tussen mannen en vrouwen, waardoor bepaalde eigenschappen en handelingen als typisch mannelijk of typisch vrouwelijk worden beschouwd. Dit leidt tot stereotiepe beelden over vrouwen en mannen in de realiteit en ook in de literatuur. De roman *Eva* uit 1927 van Carry van Bruggen behandelt juist de invloed van

deze stereotypen op het vrouwelijke hoofdpersonage Eva en met mijn analyse wil ik graag een dieper inzicht bieden erin hoe het netwerk van discoursen of systemen van praktijken en stellingen over gender in het boek geconstrueerd wordt, waarbij ik me ook ga concentreren op de houding die het hoofdpersonage aanneemt tegenover deze discoursen.

De scriptie is ingedeeld in twee grote delen, namelijk het theoretische en het praktische deel. Het theoretische deel begint met een probleemstelling waarin de centrale vraag en methoden van onderzoek toegelicht worden. Tegelijkertijd wordt daar de zinvolheid van het onderzoek besproken. In het daarop volgende hoofdstuk concentreer ik me op de beschrijving van de theoretische fundering van deze scriptie, hier worden onder andere de termen gender en discours gedefinieerd. Vervolgens houd ik me bezig met de methodologische basis van de scriptie, die bestaat uit de feministische poststructuralistische discoursanalyse. Het theoretische deel wordt afgesloten met reches naar de roman *Eva* in verband met genderaspecten en naar de discoursanalyse.

Het praktische deel stelt ten eerste de schrijfster en de roman kort voor. Daarna volgt de discoursanalyse van de roman die de meerderheid van het praktische deel vormt. Aan het einde van dit deel komt nog het hoofdstuk, waarin de uitslagen van de discoursanalyse samengevat worden. Men kan hier vooral het overzicht van de geïdentificeerde dominante discoursen over gender in de roman vinden. Voor de bibliografie komen nog de conclusies van de hoofdvraag en de subvragen van deze scriptie aan de orde.

2. Theoretisch deel

2.1 Probleemstelling

De positie van de vrouw in de maatschappij wordt al lang besproken. Wanneer ik de vage term *maatschappij* gebruik, bedoel ik die maatschappijen waarin de vrouw dezelfde rechten heeft als de man. Toch hebben sommigen het vaak over de ongelijkheid van vrouwen en mannen op meerdere gebieden van de samenleving. In dit opzicht wordt het verschil in salarissen die mannen en vrouwen voor hetzelfde werk krijgen herhaaldelijk besproken. Binnen de genderproblematiek gaat het echter ook om andere problemen, zoals de presentatie van mannen en vrouwen in verschillende culturele en maatschappelijke domeinen. In het alledaagse leven wordt men bv. geconfronteerd met reclames waarin een duidelijke neiging voorkomt om de vrouw te verbeelden als een object van de mannelijke seksuele begeerte. Dikwijls gaat het om ‘grappige’ dubbelzinnige deviezen die begeleid worden door de afbeelding van een verleidelijke vrouw. Andersom gebeurt dit met zekerheid in mindere mate. Hoewel de moderne feministische beweging al vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw bezig is met de pogingen om de sociocultureel bepaalde opvattingen over vrouwelijkheid te wijzigen, verschijnen er nog steeds gevallen van seksisme in de samenleving.

Deze processen in de maatschappij worden in de literatuur weerspiegeld en wanneer de problematiek van de vrouwelijkheid centraal staat in het boek, kunnen we over de feministische literatuur spreken. Één van de bekendste werken binnen dit kader is zeker *De tweede sekse*, een sociologische studie door Simone de Beauvoir uitgegeven in 1949. In Nederland vind je ook schrijfsters die zich met de feministische thema's bezighouden. Nu wil ik het echter niet over de naoorlogse schrijfsters hebben zoals Margriet de Moor of Hannes Meinkema. Al voor *De tweede sekse* verscheen er in Nederland een boek dat de zoektocht van een vrouw naar zichzelf beschrijft. Het gaat om de modernistische roman *Eva* (1927) van Carry van Bruggen.

Met dit onderzoek wil ik deze roman uit de eerste helft van de twintigste eeuw in het feministische kader plaatsen. Bovendien was er nog nooit een grondig

onderzoek naar de genderaspecten in dit boek gedaan. In het bijzonder wil ik me op de constructie van gender bij het hoofdpersonage concentreren, waarbij ik gebruik ga maken van de poststructuralistische theorie die ervan uitgaat dat individuele menselijke subjecten door verschillende discoursen in de maatschappij gevormd worden. Gender lijkt in dit boek sterk verbonden te zijn met seksualiteit en schaamte en ik hoop dat de discoursanalyse, die gericht wordt op de constructie van gender, een diepere inzicht zal aanbieden erin hoe deze categorieën met elkaar samenhangen. Bij mijn onderzoek staat daarom de volgende vraag centraal: *Welke rol speelt het construct van gender in de roman Eva voor het hoofdpersonage?*

Methoden om de aspecten van gender in de roman te onderzoeken

Op deze plaats is het noodzakelijk om het verschil uit te leggen tussen de feministische literatuurkritiek en genderstudies. De feministische literatuurkritiek vestigt zijn aandacht specifiek op vrouwen in de literatuur, terwijl genderstudies zich op de constructie van alle sekse- en seksuele categorieën richt. Bij genderstudies gaat het niet uitsluitend om vrouwen.

Bij dit onderzoek ga ik mijn aandacht vestigen vooral op de manieren waarop er over gender, over mannen en vrouwen, wordt gesproken om te kunnen bepalen hoe deze discoursen het hoofdpersonage beïnvloeden en welke implicaties het heeft voor haar seksuele leven en persoonlijke gevoelens. De analyse van het boek wordt daarom hoofdzakelijk door de discoursanalyse geïnspireerd, met name de (feministische) poststructuralistische discoursanalyse die tegenwoordig populair is binnen de sociale wetenschappen. Ik ga echter ook gebruik maken van het concept uit de feministische en postkoloniale literatuurkritiek, van de zgn. *resisting reader*, wat betekent dat je tegendraads moet lezen om verstopte betekenissen te kunnen ontbloten. Deze analyse, of beter manier van lezen, wordt *deconstructie* genoemd en het was ontwikkeld op basis van de kennis van de filosoof Jacques Derrida. Deconstructie hangt samen met de intertekstualiteit van teksten, want als de interpretator nieuwe betekenissen gaat toekennen aan de tekst, betreft hij daarbij ook, wat hij over literatuur in het algemeen weet. Hij maakt namelijk gebruik van zijn voorkennis die gevormd wordt door andere teksten die hij al had gelezen. Samengevat ga ik bij het onderzoek van *Eva* de discoursanalyse en het

deconstructieve lezen hanteren, die, zoals ik in het § 2.3.3 ga demonstreren, sterker met elkaar gebonden zijn dan het op het eerste gezicht zou kunnen lijken.

De centrale vraag

Er is dus een verschil tussen de feministische literatuurkritiek en genderstudies, maar genderstudies zijn uit de feministische literatuurkritiek voortgekomen. Deze twee benaderingen zijn daarom sterk verwant. Bij het onderzoek zullen me meerdere vragen interesseren, maar de centrale vraag van mijn onderzoek luidt als volgt: *Welke rol speelt het construct van gender in de roman Eva voor het hoofdpersonage?*. Deze hoofdvraag probeer ik met behulp van de discursieve en deconstructieve analyse te beantwoorden. Mijn hypothese is dat bij het beantwoorden van de hoofdvraag de seksualiteit van het hoofdpersonage een zeer belangrijke rol zal spelen, omdat ik bij het lezen van het boek het gevoel had dat de seksualiteit het grootste probleem voor het vrouwelijke hoofdpersonage vormt. Dat het voor haar een onzeker gebied betekent, waardoor ze zich onzeker voelt – het seksuele lijkt dus een groot invloed op haar te hebben. Dit moet echter pas bevestigd of verworpen worden door mijn onderzoek.

De methode van onderzoek

Bij het onderzoek zelf ga ik ten eerste het boek kort introduceren, waarbij ik me vooral ga bezighouden met de vertelinstantie die direct gekoppeld is aan de psychische ontwikkeling van het hoofdpersonage. Zoals eerder gezegd, zal de hoofdvraag beantwoord worden door de discoursanalyse met behulp van het deconstructieve lezen. Hetzelfde geldt ook voor de subvragen van mijn scriptie die grotendeels geïnspireerd worden door de theorie van Judith Butler over de genderrollen die mensen in de maatschappij spelen. Ook hier gaat het om de constructie van gender want van de vrouw (en aan de andere kant ook van de man) wordt namelijk door hun omgeving een bepaald gedrag verwacht. De concrete subvragen bij mijn onderzoek zijn de volgende:

In hoeverre heeft het hoofdpersonage problemen met gender performance?

Wat is de rol van andere mannen en vrouwen in het verhaal?

Waarom dit onderzoek?

Het belang van dit onderzoek zie ik erin dat ik met behulp van moderne methodes een boek uit 1927 ga onderzoeken, waarbij ik verwacht dat deze analyse

interessante uitslagen zal brengen op het gebied van de feministische literatuurkritiek en genderstudies. Hoewel Carry van Bruggen zelf het nooit over het feminisme had, geloof ik dat haar roman *Eva* een zinvolle bijdrage vormt voor deze beweging op het literaire gebied. Het is ook zeker geen toeval dat de roman *Eva* bewonderd werd door de zgn. tweede feministische golf in de jaren zeventig. Er werd echter geen grondig onderzoek naar dit boek in het licht van de feministische idealen en genderstudies gedaan. Met dit onderzoek wil ik daarom de concrete aspecten van gender in *Eva* naar voren brengen.

Het thema van mijn scriptie zijn de aspecten van gender in de roman *Eva* van Carry van Bruggen. Als ik de genderspecten in deze roman wil onderzoeken waarin bovendien de vrouw als hoofdpersoonage optreedt, heeft het zin om de methodes van de feministische literatuurkritiek te gebruiken. De laatst genoemde benadering die in de jaren zestig van de twintigste eeuw van belang werd, maakt gebruik van de deconstructie waarbinnen de lezer zijn leeservaring niet laat sturen door de tekst, maar zoekt naar verborgen betekenissen die erin staan. Dezelfde analyse werd belangrijk gevonden door de postkoloniale wetenschappers die zich op de problematiek van de 'Ander' richtten.

De deconstructieve analyse, die eigenlijk geen werkelijke analyse is, maar een manier van het lezen, dient als aanvulling op de discoursanalyse die in mijn onderzoek centraal staat. Ik verwacht dat ik dankzij het deconstructieve lezen meer ruimte krijg voor de ontdekking van verborgen betekenissen binnen verschillende discourses en het kan mij ook helpen bij het peinen over alternatieven en mogelijkheden voor het omwerpen van de discourses, wat binnen de discoursanalyse zeer gewichtig wordt beschouwd. De centrale vraag van mijn onderzoek richt zich op de constructieve macht van discourses en de invloed daarvan op het hoofdpersoonage waarbij de seksualiteit een grote rol lijkt te spelen. Met mijn onderzoek wil ik echter ook andere genderspecten naar voren brengen, waardoor ik me ook met de theorie van gender performances van de Amerikaanse feministe en filosoof Judith Butler ga bezighouden.

Ik geloof dat dit onderzoek het verband zal vormen tussen *Eva* van Carry van Bruggen en de opvattingen van de feministische literatuurkritiek en daarom ook de genderstudies.

2.2 Theorie

2.2.1 Geschiedenis van de feministische literatuurkritiek

Het onderzoek naar gender vormt in de hedendaagse literatuurgeschiedenis zeker geen uitzondering, maar dat was niet altijd het geval. Voor het introduceren van gender als analytische categorie binnen het literaire onderzoek zorgde een tamelijk nieuwe literaire theorie – de feministische literatuurkritiek. In het boek *A History of Feminist Literary Criticism* uit 2007 samengesteld door Gill Plain en Susan Sellers maakt Plain (2007: 6) duidelijk dat hoewel de geschiedenis van de feministische literatuurkritiek in de ware zin van het woord pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw tijdens de tweede feministische golf is begonnen, de voorgeschiedenis van de feministische visies op de literatuur en het feminisme in het algemeen ver terug in de tijd gaat. Carolyn Dinshaw bespreekt in hetzelfde boek enkele feministische invalshoeken in het werk van de Engelse middeleeuwse schrijver Geoffrey Chaucer, waarbij ze zich concentreert op één van zijn vrouwelijke personages, de vrouw uit Bath, die opzettelijk het feit bekritiseert dat de literatuur alleen maar vanuit het mannelijke perspectief wordt geschreven en dat de teksten vrouwen een slechte naam hebben bezorgd. Dinshaw (2007: 14-16) geeft aan dat het gedrag van de vrouw van Bath demonstreert dat de over het algemeen antifeministische literaire teksten invloed hebben op reële vrouwen en tegelijkertijd representeert ze de ‘slechte’ vrouw die haar man tegensprekt en die zich verzet tegen de traditionele eis, gebaseerd op de Bijbel en medische teksten dat de vrouw zwak en ondergeschikt aan de man moet zijn. Ondanks het feit dat de literaire productie bijna exclusief door mannen werd gedomineerd, vindt men in de Middeleeuwen ook schrijfsters die de problematiek van gender¹ (daarmee bedoel ik hier de verschillende representatie van mannen en vrouwen in de literatuur met minachting voor vrouwen als gevolg) in de literatuur aan de kaak stelden, zoals Christine de Pizan die in reactie op misogynie teksten van haar tijd *Le Livre de la Cité des Dames* (*Boek van de stad der vrouwen*) had geschreven, waarin slechts goede en eerlijke vrouwen verschenen als tegenwicht voor al die

¹ De term gender wordt uitgebreid besproken in het hoofdstuk 2.2.4

slechte duivelse vrouwen die regelmatig door de mannen werden uitgebeeld (Dinshaw 2007: 18-22).

Over een echte proto-feminisme kan men echter spreken pas tijdens de Renaissance en de zeventiende eeuw toen steeds meer vrouwen aan de slag gingen met het schrijven van verdedigingen van de vrouwelijke sekse, waaronder o.a. Esther Sowernam die van mening was dat als vrouwen openlijk beledigd werden, dan zouden ze ook recht moeten hebben gehad om zich openbaar te kunnen verdedigen (Wilcox 2007: 30).

Het is te zien dat de allereerste voorgangers van alle feministische bewegingen gestimuleerd werden door de sociale situatie van vrouwen die leden onder de gevolgen van de algemene visie op vrouwen gebaseerd vooral op het bijbelverhaal in Genesis over het ontstaan van mensheid, die vanwege de traditionele christelijke misogynie interpretatie een oude en krachtige mythe had aangeboden over vrouwen als tweederangs wezens, die bovendien als de minderwaardige schuldige sekse worden gezien vanwege Eva, die door het eten van de Boom van de kennis van goed en kwaad direct verantwoordelijk is voor de erfzonde, waarmee ze alle mensheid tot zondige en sterfelijke aard had veroordeeld.

Hier gebruikte ik de term 'proto-feminisme' en niet 'proto-feministische literatuurkritiek', maar het is belangrijk om te beseffen dat de grens tussen politiek en literaire kritiek binnen de feministische benadering altijd vaag was, zeker niet alleen in de tijd van het begin van de feministische literatuurkritiek. Libora Oates-Indruchová (1998: 9) geeft te kennen dat het feminisme als een ideologie zich verzette tegen het patriarchaat dat niet als een ideologie beschouwd werd. Lezen en schrijven werd daardoor één van de manieren waarop vrouwen de maatschappelijke orde konden bekritisieren en tegelijkertijd de door mannen gemaakt traditionele verschillen ondermijnen (Procházka 2015: 120). Het is juist in de tijd van de Renaissance en de zeventiende eeuw wanneer door de activiteit van vrouwen als schrijfsters en ook consumenten van teksten de hoofdvragen van de latere feministische kritiek gevormd worden (Wilcox 2007: 40).

De eerste grote naam van de zgn. eerste feministische golf is zonder twijfel die van Mary Wollstonecraft (1759-1797), ze wordt samen met Aphra Ben door de hedendaagse feministen beschouwd als hun belangrijkste voorganger zowel op het

literaire als op het politieke niveau (Benstock et al. 2002: ix). Susan Manly noemt één van die belangrijke elementen waarom Mary Wollstonecraft een soort mijlpaal betekent voor de feministische literatuurkritiek. Dat Wollstonecraft op zo'n manier wordt gezien kan gedemonstreerd worden bv. aan de woorden van de Engelse feministische critica Maggie Humm voor wie de eerste feministische golf lang voor juist Mary Wollstonecraft begon (Oates-Indruchová 1998: 10). Het is inderdaad moeilijk om iemand direct te noemen als de echte 'grondlegger' van de ideeën en concepten waarmee de feministische literatuurkritiek tot nu toe bezig is, maar het blijkt dat iedereen die zich met de geschiedenis van de feministische literaire kritiek bemoeit, de naam van Mary Wollstonecraft kent en wellicht is ze de oudste verdediger van de rechten van de vrouw die ze kunnen noemen. De al genoemde critica Manly (2007: 47) geeft aan dat Wollstonecraft zich in haar werk met beide uitgangspunten van de moderne feministische literatuurkritiek bezighield. Om te kunnen verklaren over welke twee benaderingen binnen het feministische literatuuronderzoek het gaat, is het noodzakelijk om zich te verplaatsen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw wanneer de Engelse critica Elaine Showalter in haar essay *Toward a Feminist Poetics* (1979a) uitdrukt dat ze niet tevreden is met de bestaande praktijk van de feministische literaire kritiek die zich toen baseerde vooral op de techniek die Showalter *feminist reading* noemde. Daarmee bedoelt ze het feministische interpreteren van door de mannen geschreven teksten waarin de typische stereotypen over vrouwen voorkomen. Met andere woorden zijn het alternatieve lezingen vanuit het standpunt van de vrouwelijke lezer die zich niet laat leiden door het mannelijke perspectief. Tegenover deze feministische lezing stelt Showalter de tweede techniek die steeds meer belangstelling kreeg in die periode. Het ging over een literatuuronderzoek dat zich niet richtte op de literatuur geschreven door mannen maar juist door vrouwen. In dit essay bespreekt Showalter deze techniek als een poging om het vrouwelijke schrijven te reconstrueren en ze geeft hem ook zijn vaste naam:

The second type of feminist criticism is concerned with woman as writer - with woman as the producer of textual meaning, with the history, themes, genres, and structures of literature by women. Its subjects include the psychodynamics of female creativity; linguistics and the problem of a female language; the trajectory of the individual or collective female literary career; literary history; and, of course, studies of particular

writers and works. No term exists in English for such a specialized discourse, and so I have adapted the French term *la gynocritique*: “gynocritics” (although the significance of the male pseudonym in the history of women’s writing also suggested the term “georgics”). (Showalter 1979b: 216)

Showalter (1981: 185) benadrukt verder dat gynocritics een verandering voorstelt voor het theoretische probleem binnen de feministische literaire kritiek, de critica’s en critici zouden niet meer mannelijke teksten geherinterpreteerd hebben, ze zouden zich geconcentreerd hebben op ‘the difference’, het verschil van het vrouwelijke schrijven. Pam Morris (2000: 78) is van mening dat vooral dankzij Elaine Showalter het feministische deskundige literaire onderzoek de literaire productie van vrouwen centraal plaatste, wat met name in de Verenigde Staten het begin van de tweede feministische golf representeerde.

Het waren deze twee net besproken types van theoretische uitgangspunten die Mary Wollstonecraft al in de tweede helft van de achttiende eeuw beoefende. Ze bekritiseert namelijk in haar *Vindications* het werk van Edmund Burke, John Milton en J.J. Rousseau die een fictieve vrouwelijkheid in hun teksten construeren, waardoor ze tegen de vrouwelijke emancipatie werken en de kunstmatige aarde van gender constructies ondersteunen. Tegelijkertijd schrijft Wollstonecraft uit haar eigen ervaringen om de gelijkheid van seksen te kunnen bereiken (Manly 2007: 47-49). In haar werk *A Vindication of the Rights of Woman* uit 1792 pleit ze voor de gelijke educatie van mannen en vrouwen en ze onderbouwt haar overtuiging met een aantal logische argumenten, waarvan één van de sterkste door het feit wordt gevormd dat vrouwen de vroegste leraren van kinderen zijn, waardoor het ten goede van de hele maatschappij zou komen dat vrouwen een goed onderwijs krijgen. Hier dient echter te worden opgemerkt dat het voordeel van opgeleide vrouwen ten opzichte van hun echtgenoten (en vervolgens de hele maatschappij) werd behandeld al in 1673 door een andere vrouw – Bathsua Makin (Benstock et al. 2002: 32).

De eerste feministische golf in Nederland begon ongeveer in 1870 en als zijn einde wordt in het algemeen het jaar 1919 beschouwd, waarin vrouwen het actief kiesrecht waren toegekend. Op het politieke niveau waren de feministische strijders van toen ontevreden vooral met de discriminatie van vrouwen in het onderwijs en met het feit dat vrouwen volgens de wet handelsonbekwaam waren. Ze vochten ook ervoor dat vaders hun onwettige kinderen erkenden en de moeder

financieel steunden. Als voorloopster van deze eerste feministische golf wordt in Nederland de schrijfster A.L.G. Bosboom-Toussaint gezien dankzij haar roman *Majoor Frans* uit 1874. Er waren echter ook andere schrijfsters die duidelijk feministische thema's in hun werk behandelden, zoals Betsy Perk, Mina Kruseman, Cornelia Huygens, Cecile Goekoop de Jong van Beek en Donk, en Anna de Savornin Lohman (Bork et al. 2012-2015c, *Feminisme in Nederland* op feminl.wordpress.com).

Het is onmogelijk om de moderne feministische literatuurkritiek te bespreken zonder ervoor hier nog tenminste twee belangrijke namen te vermelden. De eerste is die van de welbekende Engelse modernistische schrijfster Virginia Woolf (1882-1941). Het is echter inderdaad niet zo dat er een vacuüm ontstond tussen Wollstonecraft en Woolf, dat er geen enkele vrouw durfde te schrijven. Integendeel, Benstock et al. (2002: 31-43) wijzen erop dat de achttiende eeuw zeer gunstig was voor de literaire productie van vrouwen, waarbij ze het meeste succes hadden op het gebied van een nieuw, nog niet gevestigd genre van de roman dat de vrouwelijke auteurs gingen domineren. Woolf zelf had het over Frances (Fanny) Burney die volgens haar geprezen moet worden door de schrijfsters, omdat ze de eerste schrijfster was die door te schrijven haar brood verdiende. Virginia Woolf wordt beschouwd als de grondlegger van de moderne feministische kritiek dankzij haar essay *A Room of One's Own* uit 1929 (Goldman 2007: 66). In dit werk kritiseert Woolf (1965) de misogynie van de maatschappij op het gebied van schrijverschap door de problemen te bespreken, waarmee een beginnende schrijfster alleen vanwege haar gender moet worstelen. Het basisprobleem is volgens Woolf van economische aarde. Vrouwen hadden toen namelijk geen (of in vergelijking met mannen belachelijk weinig) eigen geld, ze waren volledig afhankelijk van eerst hun vader en vervolgens hun echtgenoot. Deze situatie beperkte natuurlijk wat vrouwen zich te doen konden permitteren, ze hadden in de woorden van Woolf geen eigen kamer. Woolf (1968) had deze kritiek verder uitgewerkt in haar *Three Guineas* (eerst gepubliceerd in 1938), waarin ze uitlegde dat het patriarchaat tot oorlog leidt, omdat de mannelijke sfeer altijd gevormd wordt door de hiërarchie en wedstrijd en in de maatschappij zijn het juist mannen die de macht hebben, vrouwen kunnen nauwelijks

maatschappelijke gebeurtenissen beïnvloeden of zelfs veranderen vanwege hun tekort aan macht. De enige manier van macht, die de vrouwen hadden, komt, vernederend genoeg, door mannen te verleiden – dit had al Mary Wollstonecraft door – wat niet juist is volgens Woolf, ze pleit voor de economische zelfstandigheid van vrouwen. Verder bespreekt Woolf in *A Room of One's Own* het feit dat meisjes niet naar school worden gestuurd, wat aanzienlijke nadelen meebrengt voor hun verdere ontwikkeling. *A Room of One's Own* wordt beschouwd als het eerste moderne werk van de feministische literaire kritiek (Goldman 2007: 67).

In het werk van Woolf kan men ook het begin van het idee over het zgn. *écriture féminine*² traceren, dat in de jaren zeventig het centrale onderzoeksobject vormde voor een groep critica's die onder de overkoepelende naam 'Franse feministen' worden bekend. Woolf hield zich namelijk bezig met de syntaxis van de vrouwelijke auteurs (Goldman 2007: 76), ze geloofde dat er iets specifieks zit verborgen in het vrouwelijke schrijven, wat het onderscheidt van het schrijven van mannen zoals Showalter (1979a: 228) het schetst.

Ik wil me nog terugkeren tot de vroeger behandelde stelling van Benstock et al. dat de achttiende eeuw qua vrouwelijke literaire productie bijzonder goed was om de situatie in die eeuw in Nederland kort te bespreken. Uit het artikel *Ook voor vrouwen, de Verlichting?* op literatuurgeschiedenis.nl blijkt dat de vrouwen in de achttiende eeuw bijzonder actief waren in Nederland in tegenstelling tot de voorafgaande eeuwen. Het ging vooral om dichtersessen – Lucretia Wilhelmina van Merken, Betje Wolff, Aagje Deken en Juliana Cornelia de Lannoy, maar er waren ook vrouwen die zich in hun werk met filosofie bezighielden zoals Josina Carolina van Lynden of Christina Leonora de Neufville. De gemiddelde lezer zou waarschijnlijk de namen van Betje Wolff en Aagje Deken herkennen vanwege hun brieftroman *De Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* uit 1782 die als de eerste Nederlandse roman wordt beschouwd. Naast deze twee dames worden er in het artikel de schrijfsters Petronella Moens en Margaretha de Cambon-Van der Werken vermeld. De grens tussen schrijverschap en politiek was binnen de feministische agenda, zoals eerder gezegd, min of meer altijd onscherp, wat in het behandelde artikel over Nederlandse schrijfsters uit de achttiende eeuw bevestigd

² *Écriture féminine* wordt in het Nederlands als vrouwelijk schrijven vertaald (Willemsen 1992: 114)

wordt door de vermelding dat aan het eind van de eeuw vele schrijvende vrouwen zich snel emancipeerden. Ze organiseerden zich in dichtgenootschappen, schreven pamfletten en werkten als journalistes voor eigen politieke tijdschriften om de feiten beter te kunnen aanvallen dat vrouwen niet aan politiek konden deelnemen, financieel afhankelijk van de man waren en vooral als echtgenoten en moeders werden gezien, waardoor ze volgens mannen geen bredere opleiding nodig hadden.

De tweede vrouw die ik hier niet mag overslaan is Simone de Beauvoir (1908-1986), een Franse schrijfster, filosofe en feministe. Haar grootste bijdrage aan de ontwikkeling van de feministische literatuurkritiek heet *Le Deuxième Sexe* (*De tweede sekse*) uitgegeven in 1949, een feministisch essay, dat een enorme invloed had op het feminisme van de twintigste eeuw en dat de theoretische basis aanbod voor het onderzoek naar het concept van de sociale constructie van gender (Fallaise 2007: 85). De Nederlandse vertaling van dit essay in 1965 vormde een grote inspiratie bron voor de tweede feministische golf in Nederland (*Feminisme in Nederland* op feminl.wordpress.com). Zoals de naam van deze studie al aanduidt, De Beauvoir probeert hier te bepalen waarom vrouwen altijd als de tweede sekse worden gezien en ze komt tot de conclusie, dat het een gevolg is van de perceptie van het begrip ‘man’ als positief en normatief, terwijl het begrip ‘vrouw’ op zich geen eigen positieve betekenis draagt, omdat het gedefinieerd wordt ten opzichte van de man, als iets wat afwijkt van de man en daarom ook van wat normaal is. Het gaat om een concept van anders-zijn, dat volgens De Beauvoir essentieel is voor de mannen om hun eigen positieve identiteit te kunnen construeren. Omdat vrouwen anders zijn, is het voor hen niet mogelijk om een positieve identiteit te hebben want die is mannelijk. Aan de andere, vrouwelijke identiteit worden dan door de dominante groep (mannen) willekeurige eigenschappen toegeschreven zoals onderdanigheid, emotionaliteit of kwetsbaarheid, die als contrast werken voor de mannelijke sterkte, rationaliteit en kracht (Morris 2000: 26-27). Op deze manier worden aan vrouwen mythes toegeschreven die De Beauvoir wil deconstrueren (Fallaise 2007: 86).

Zoals ik vroeger heb vermeld, heeft de feministische literatuurtheorie en kritiek zich gevestigd als een waardevolle literatuurbenadering in de jaren zestig van de

twintigste eeuw. Benstock et al. (2002: 153) omschrijven het doel van de feministische literatuurkritiek als volgt:

Feminist literary criticism offers strategies for analyzing texts to emphasize issues related to gender and sexuality in works written by both men and women, but is particularly concerned with women's writing. Inherently interdisciplinary, it is not singular but plural, assuming a variety of forms and approaches to texts.

De verschillende visies op het concept van gender zal ik bespreken in de hoofdstukken 2.2.4 en 2.2.5, maar het feit dat er meerdere benaderingen binnen de feministische literatuurkritiek werden beoefend, kan meteen gedemonstreerd worden aan het volgende. In de periode van begin jaren zestig tot eind jaren zeventig hield de feministische literatuurkritiek zich bezig vooral met de stereotiepe afbeeldingen van vrouwen in de literatuur, die werd gezien als een cultureel product en betoging van de mannelijke macht en tegelijkertijd als een instrument van socialisatie die bijdraagt aan het vormen van gender als een sociale constructie. Verder waren er enkele feministische critica's druk bezig met het samenstellen van de vrouwelijke literaire traditie, een literaire canon van vrouwelijke auteurs die door de traditionele, door op het literaire gebied invloedrijke mannen samengestelde canon over het hoofd werden gezien, waardoor schrijfsters bijna geen traditie voelden waar ze op zouden kunnen bouwen. Één van de belangrijkste werken op dit gebied, *A Literature of Their Own*, werd in 1977 door al benoemde Elaine Showalter gepubliceerd. In Nederland verscheen zo'n canon van schrijfsters pas twintig jaar later, het gaat echter om een veel dikker boek – het telt bijna duizend pagina's. In *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* uitgegeven in 1997 introduceert M.A. Schenkeveld-Van Der Dussen bijna 160 schrijfsters uit Nederland en Vlaanderen van verschillende status en beroep die tussen 1550 en 1850 uiteenlopende genres beoefenden. In hun bijdragen behandelen ze vaak feministische thema's zoals het gebrek aan opleiding en de last van het huishouden (*Met en zonder lauwerkrans* op deboekensalon.nl). Jacqueline Bel en Thomas Vaessens hebben het werk van Schenkeveld-Van Der Dussen voortgezet door de publicatie van *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010* uit 2010. In de inleiding maken ze duidelijk dat ze niet alleen bekende schrijfsters als

Carry van Bruggen bespreken, maar ook minder bekende vrouwelijke literatuurbeoefenaars als Mina Kruseman of Anna de Savornin Lohman (Bel en Vaessens 2010: 13)

Het duurde echter niet lang en dezelfde critica's die de patriarchale literaire traditie voor zijn eenzijdigheid bekritiseerden, werden zelf voor hun gebrek aan diversiteit bekritiseerd. Het probleem was dat de critica's zich in feite slechts in de literaire traditie van blanke, westerse, heteroseksuele vrouwen uit de middenklasse interesseerden. Dat deze traditie niet de algemene vrouwelijke ervaring representeert was het hoofdpunt van de kritiek uitgeoefend door zwarte (het probleem van het ras), lesbische (het probleem van de seksuele oriëntatie) en marxistische (het probleem van de klas) feministen. Ik zal in deze scriptie niet dieper ingaan op de geschiedenis van zwarte en marxistische kritiek, waarmee ik ze niet wou beschouwen als irrelevant of onbelangrijk, ik kan echter zijn uitgangspunten en problematiek nauwelijks gebruiken in mijn onderzoek en daarom laat ik deze complexe specifieke benaderingen links liggen. Wat de lesbische kritiek betreft, stelde hij vragen zoals wat een lesbische tekst en wat de basis van de lesbische seksualiteit is, centraal. Lesbische critica's houden zich onder andere ook bezig met de angst en haat voor het lesbisme in teksten. Ze maakten daarbij aanvankelijk gebruik van een essay van Adrienne Rich *Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence* uit 1980, waarin Rich vaststelde dat de heteroseksualiteit niet natuurlijk maar verplicht is vanwege de dominante maatschappelijke ideologie die de heteroseksualiteit als norm beschouwt en alles wat buiten dit ideaal ligt als pathologisch veroordeelt. (Benstock et al. 2000: 154-164, Morris 2000: 180, Gonda 2007: 174).

Ook in Nederland gingen critica's het gebrek aan belangstelling voor de lesbische problematiek bekritisieren. Deze stemmen verschenen met alle kracht tijdens de tweede feministische golf die in Nederland tussen de jaren zestig en negentig plaatsvond. Als begin van de tweede feministische golf in Nederland wordt het artikel *Het onbehagen bij de vrouw* van Joke Smit uit 1967 gezien. De meningen over het einde van de golf verschillen, gewoonlijk plaatsen de deskundigen zijn einde in de jaren negentig, maar sommigen geloven dat de tweede golf nog niet afgelopen is en anderen spreken daartegenover over een derde feministische golf vanaf de jaren negentig. In ieder geval ging het tijdens de

tweede feministische golf vooral om de afwijzing van de universele vrouwelijke identiteit, kritiek van de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen en daarom kritiek van genderrollen in het algemeen, kritiek van dubbele moraal op het gebied van de seksualiteit, verandering van de ideeën over huwelijk en gezin, en de vrouwen wilden ook meer kansen krijgen op de arbeidsmarkt. Tot bekende schrijfsters uit deze periode behoren in Nederland en Vlaanderen Hannes Meinkema, Anja Meulenbelt, Monika van Paemel en later ook Renate Dorrestein en Kristien Hemmerechts (*Feminisme in Nederland* op feminl.wordpress.com, *Introductie Vrouwengeschiedenis, eind 19de en 20ste eeuw* op hetutrechtsarchief.nl, Bork et al. 2012-2015c, *De Tweede Feministische Golf* op atria.nl).

2.2.2 Feministische literatuurkritiek in het kader van het poststructuralisme

Helen Carr (2007: 131) vermeldt dat de feministische literatuurkritiek zich ontwikkelde in de jaren tachtig van de twintigste eeuw tot grotere diversiteit en het werd meer breed opgezet. Benstock et al. (2002: 164) benadrukken het feit dat de feministische literatuurkritiek werd in die tijd gemodificeerd door de opkomst van de poststructuralistische theorie. De vertegenwoordigers van deze op filosofie gebaseerde theorie leggen de nadruk op de taal die de identiteit en de geschiedenis vormt. Er kwamen vooral twee toonaangevende groepen beïnvloed door het poststructuralisme binnen de feministische literatuurkritiek tot stand. De eerste was het al eerder genoemde Franse feminisme dat zich al in de jaren zeventig had ontwikkeld, maar dat in de Engelstalige wereld pas in het jaar 1980 was geïntroduceerd. Ik heb al opgemerkt dat hun primaire interesse niet totaal nieuw was, omdat het idee van een specifiek vrouwelijk schrijven al door Woolf werd behandeld in de eerste helft van de twintigste eeuw. In de jaren zeventig wordt dit idee echter dieper uitgewerkt op het academische niveau onder de invloed van de deconstructie van de Frans-Algerijnse filosoof J. Derrida.

De poststructuralistische theorie van Derrida stelt een aanslag voor op het logocentrisme die centraal staat in de Westerse manier van denken. Procházka (2015: 90) beschrijft het logocentrisme als de Platonische essentialistische

manier van begrijpen van de taal. Hij voegt hieraan toe dat uit het logocentrisme de metafysica uitgroeit, die zich zelf autoritair definieert als het enige discours over de waarheid. Derrida was van mening dat het Westerse denken tegen de conclusies van de structuralistische linguïstiek van Ferdinand de Saussure gaat (Morris 2000: 131). De Saussure stelde namelijk vast dat er een kloof zit tussen de woorden en de wereld, dat de betekenis van taaltekens differentieel is, wat betekent dat het linguïstische systeem alleen uit verschillen bestaat en de taaltekens geen intrinsieke betekenis hebben. De relatie tussen de twee onderdelen van het teken, de betekenaar (*signifiant*) en het betekende (*signifié*) is volgens De Saussure arbitrair. Derrida heeft vastgesteld dat het Westerse denken juist op die veronderstelling berust dat de betekenis afhankelijk is van de zgn. metafysica van de aanwezigheid. Met andere woorden geloven de mensen erin dat de arbitraire relatie tussen de betekenaar en het betekende in feite door een intrinsieke betekenis of waarheid wordt bepaald. Derrida geeft aan dat onze manier van denken gekenmerkt wordt door binaire tegenstellingen, waarvan één altijd hogere waarde krijgt zodat we ons geloof in de aanwezigheid bewaren. Het doel van Derrida is het deconstrueren van de hiërarchische binaire tegenstellingen door erop te wijzen dat het begrip dat geprefereerd wordt volledig afhankelijk is van het ondergeschikte begrip (wat zou het goede zijn zonder het kwade?) (Morris 2000: 131, Culler 2015: 150).

Culler (2015: 150) duidt aan dat door het deconstrueren van hiërarchische tegenstellingen men aantoonst hoe onnatuurlijk ze zijn, hij demonstreert dat ze maar constructies zijn gevormd door discourses, die op zijn beurt afhankelijk zijn van die constructies. De deconstructie betekent verder het bewijzen dat die constructie een constructie is binnen de deconstructie, die de constructie wil herzien, niet vernietigen. Procházka (2015: 90) constateert dat de deconstructie van het logocentrisme ons aanmoedigt om elke tekst nauwkeurig te lezen die suggereert de waarheid te presenteren over God, ideeën, intelligentie enz. Hij benadrukt verder dat deze discourses zich niet baseren op de kennis van het universele maar op de uitsluiting, marginalisatie en devaluatie van gegevens die de gewenste eenheid van de tekst zouden ontwrichten.

Drie bekendste Franse feministen zijn H. Cixous, L. Irigaray en J. Kristeva. Hoewel ze als een groep worden gezien, komen er veel verschillen in

hun theorieën. Wat ze echter samen delen, is hun belangstelling voor de taal in navolging van Derrida en hun overtuiging dat de vrouw wordt als de Ander geconstrueerd door de taal (Benstock et al. 2002: 165). In die zin deconstrueren ze poststructuralistisch de binaire tegenstelling man/vrouw. Ze allen hielden zich ook bezig met het fallogocentrisme (een samentrekking tussen ‘fallus’ en ‘logocentrisme’), een term van Derrida, die een systeem van discoursen aanduidt dat de voorkeur geeft aan mannelijke waarden en dat de mannelijke dominantie in de maatschappij rechtvaardigt. Het bekendste concept van het Franse feminisme is het *écriture féminine*, een techniek die zich tegen de repressieve fallische orde verzet door te schrijven in overeenstemming met de vrouwelijke libidineuze energie (Morris 2000: 210) en die het meest geassocieerd kan worden met het werk van Cixous (Still 2007).

De tweede groep van poststructuralistisch georiënteerde feministische critica's ging in gesprek met de psychoanalyse van S. Freud en J. Lacan. De feministen hadden natuurlijk een probleem met de beroemde stelling van Freud over de penisnijd van meisjes die van cruciaal belang zou zijn in hun psychoseksuele ontwikkeling. Kort gezegd was Freud van mening dat meisjes beseffen vroeg in hun kindertijd dat ze in tegenstelling tot jongens geen penis hebben, waardoor ze meteen begrijpen dat ze lichamelijk minderwaardig zijn vanwege hun gebrek. Dit gaat hand in hand met de minachting voor hun moeder die ze verantwoordelijk houden ervoor dat ze incompleet, gecastreerd, ter wereld werden gebracht en bovendien beseffen ze dat het onmogelijk is voor hen om de moeder seksueel te bezitten. Meisjes verlaten daarom hun originele object van begeerte die alle kinderen ongeacht hun gender delen – de moeder – en ze gaan zich aangetrokken voelen tot hun vader, met wie ze het seksuele doel kunnen vervullen en een jongetje krijgen, dat volgens Freud de ontbrekende penis bij vrouwen zal vervangen. Dit concept noemde Freud het Oedipuscomplex omdat jongens naar zijn theorie dezelfde periode ervaren, maar dan natuurlijk met verschillende verschijnselen. In plaats van de penisnijd ondergaan jongens de castratieangst, die hen helpt om het Oedipuscomplex tijdens de Oedipusfase op te lossen. Door hun angst dat ze vanwege het verlangen naar hun moeder gecastreerd zouden worden door de strenge vader, wat ze in een minderwaardige positie van vrouwen zou plaatsen, verlaten ze ook hun originele object van begeerte,

accepteren de maatschappelijke orde gekenmerkt door het incesttaboe en projecteren zichzelf in de rol van de vader met hun eigen vrouw (Freud 1925: 14-20).

Het is duidelijk te zien dat Freud's theorie sterk fallocentrisch is, het bepalende factor in de psychoseksuele ontwikkeling van zowel jongens als meisjes is de penis, die als symbool van mannelijke macht in de maatschappij fallus wordt genoemd. Colebrook (2007: 219) beschrijft het fallus-symbool als een beeld van de gever van het leven en ziel van materie. Ook Barša (2002: 14) merkt op dat de psychoanalyse impliceert dat de cultuur patriarchaal werkt, wat een noodzakelijk gevolg is van de overgang van de mens van natuur naar cultuur, en hij stelt daartegen het poststructuralisme dat het patriarchale paar man/vrouw afwijst. Barša beschrijft drie antropologische alternatieven van het feminisme die volgens mij ook de ontwikkeling van de feministische literatuurkritiek goed illustreren. Het gaat om drie volgende stadia: humanistische feminisme, differentiële feminisme en poststructuralistische feminisme. De vertegenwoordigers van het eerste, humanistische, feminisme zagen de persoon als een onlichamelijke entiteit zonder geslacht die dankzij de reden zijn biologische en maatschappelijke bestemmingen weet te overschrijden. Anders gezegd, was het van geen enkel belang of je als man of vrouw gezien wordt, want we zijn alle dezelfde denkende wezens. Zo'n theorie was populair tussen feministen sinds Mary Wollstonecraft. In de jaren tachtig werd de mening over de onmogelijkheid van het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke belichaming te negeren dominant. In dit geval wilden de feministen in hun strijd voor gelijkheid het vrouwelijke aspect juist benadrukken. In de feministische literatuurkritiek denkt men meteen aan het Franse feminisme, waarbinnen de vrouwelijke lichamelijke innerlijke kracht wenselijk werd bij het schrijven van teksten die op deze manier duidelijke verschillen zouden vertonen met de teksten geproduceerd door mannen.

Barša maakt duidelijk dat deze, hoewel van elkaar verschillende, twee visies op identiteit vonden bepaalde feministen louter een constructie van historisch toevallige maatschappelijke praktijken en discoursen. In dit derde geval van de poststructuralistische benadering wordt het menselijke subject verankerd noch op de geest noch op het lichaam. Naar de mening van poststructuralistische

feministen zetten de humanistische en differentiële feministen de complexe oorsprongen van elke identiteit overboord, voor poststructuralistische critica's stellen zowel het humanistische essentialisme van de abstracte visies op de ik als het differentiële essentialisme van het gender een valse naturalisatie en universalisatie voor. In plaats van erkenning van een schijnbaar universeel menselijke of particulier vrouwelijke identiteiten, die volgens de poststructuralistische feministen gevormd worden door de al genoemde discursieve en maatschappelijke praktijken, pleiten ze voor een deconstructie en vervorming van deze identiteiten. Met hun poging om te benadrukken, dat het humanistische ideaal van individuele autonomie aan de ene kant en het differentiële ideaal van vrouwelijke deugden aan de andere kant op zichzelf producten zijn van maatschappelijk-discursieve praktijken, waardoor ze geen externe normatieve standaarden kunnen zijn, willen ze echter niet, zoals Barša aanduidt, de visies van humanistische en differentiële feminisme op emancipatie vervangen, ze willen die maar aanvullen (Barša 2002: 16-20).

Het kan nu vreemd lijken dat hoewel ik aan het begin van dit hoofdstuk vermeldde dat het Franse feminisme een reactie was op de poststructuralistische theorie, maakte ik later gebruik van Baršas verdeling in drie antropologische versies van het feminisme, waarin het differentiële feminisme apart werd behandeld van het poststructuralistische feminisme. Ik moet hier daarom aan toevoegen dat deskundigen meestal verschil maken tussen het Franse en Anglo-Amerikaanse feminisme, vooral omdat Franse feministen hun theorieën hoofdzakelijk op grond van de psychoanalyse van Freud en Lacan ontwikkelden en omdat ze met hun werk vroeger begonnen dan Anglo-Amerikaanse feministen, die zich echter behalve Foucault, Deleuze en Derrida juist op de drie bekendste Franse feministen baseren. Barša (2000: 18) zelf verklaart dat de Franse feministen oscilleren tussen het differentiële feminisme en de poststructuralistische kritiek van het subject.

Plain en Sellers (2007: 210) spreken in verband met de opkomst van het poststructuralisme over een paradigmawisseling binnen de feministische literatuurkritiek, die gekenmerkt wordt door destabilisaties van de betekenis van de term 'vrouw'. Dit is in overeenstemming met het algemene doel van de

poststructuralistische literaire kritiek – het beklemtonen van de instabiliteit van betekenissen en intellectuele categorieën in tekstanalyses (Baldick 1990. in Oates-Indruchová 2007: 253). Het poststructuralisme vormt, zoals de naam suggereert, een reactie op het structuralisme, dat vaststelde dat het echte onderwerp van de studie van de literatuur de structuur is. Daarmee werd bedoeld dat literaire critici niet de elementen zelf, maar de relaties tussen elementen zouden studeren. Structuralisten meenden dat er patronen ter grondslag liggen van alle literatuur en alle menselijke activiteit en die zijn overal dezelfde. In die zin beoefende het structuralisme een interne en ahistorische methode. De vertegenwoordigers van het poststructuralisme aan de andere hand willen juist extern en historisch werken, omdat ze ervan overtuigd zijn dat de betekenis instabiel is, want tekens hebben een historische dimensie, ze functioneren in een bepaalde historische, sociale en culturele context. Ik heb al meerdere keer aangeduid dat het poststructuralisme zich zeer bezighoudt met de taal. Als ik het verschil tussen het structuralisme en poststructuralisme aan de hand van de linguïstiek van De Saussure zou moeten uiteenzetten, vermeldde ik dat de relatie tussen betekenaar en betekende binnen het structuralisme wel arbitrair is, maar ook stabiel, waardoor er niet zo veel plaats blijft voor een meerduidigheid. Het poststructuralisme aan de andere hand legt juist nadruk op de instabiele, onbepaalde en veranderlijke relatie tussen betekenaar en betekende, wat gunstig werkt voor verschillende interpretaties. Dat wil zeggen dat de overgang van structuralisme naar poststructuralisme kan beschreven worden als een overgang van *langue* naar *parole*³ en discours. De poststructuralisten willen de teksten niet meer slechts intern onderzoeken, ze zijn geïnteresseerd in de studie van tekens als parole, hun uitgangspunt wordt gevormd door de stelling dat de betekenis verandert aan de hand van sociale context en dat je nooit de oorspronkelijke context van het literaire werk precies kunt benoemen. Daarom is de betekenis van teksten voor poststructuralisten in principe oneindig. Culler (2015: 148) vermeldt dat het echter niet zo is dat de poststructuralisten de gebreken en vergissingen van het structuralisme zouden willen demonstreren, hun primaire doel is eerder de kritiek van de kennis, totaliteit en het subject. Daarmee gaat Colebrook (2007: 214-215) akkoord wanneer ze de mogelijkheden bespreekt

³ *Langue* en *parole* zijn termen geïntroduceerd door De Saussure. *Langue* duidt het taalsysteem, de virtuele en abstracte structuur van een taal aan, terwijl *parole* het taalgebruik, de concrete actualisering in gesproken of geschreven uitingen betekent (Bork et al. 2012-2015a)

van de feministische literaire kritiek die zich baseert op de poststructuralistische grond:

If structuralism had insisted on the ways in which thought and subjectivity were already determined by systems not decided by, or present to, consciousness, *poststructuralism* demonstrated that such systems were intrinsically unstable. Literature would play a crucial role in iterating the binaries through which gender had been constituted *and* would allow for a critical reflection on those very binaries. The text was neither an historical document that might disclose women's real social conditions nor a simple representation of false consciousness or stereotypes; literature could be read as creative of differences, as productive of systems.

Uit het bovenstaande citaat blijkt dat wie de tekst uit de poststructuralistische invalshoek wil bestuderen, moet rekening houden met verschillende discoursen die in die tekst voorkomen en die het subject en zijn identiteit beïnvloeden of vormen. Barša (2002: 258) wijst in dit verband erop dat het Anglo-Amerikaanse poststructuralistische feminisme het politieke niveau van representatie van identiteiten wil aanvullen met de politiek van deconstructie en reconstructie van identiteiten. Verder maakt Barša nog duidelijk dat een zekere vorm van maatschappelijke constructionisme men ook bij het humanistische en differentiële feminisme vindt, maar de poststructuralistische critica's werken met die constructie zonder de ondersteuning van het humanistische geest-lichaam of geest-materie en cultuur-natuur dualisme. Anders gezegd zijn de humanistische en differentiële feministen in de ogen van de poststructuralisten in staat om door hun concepten van macht en politiek slechts de onderdrukking van de identiteit, maar niet de onderdrukking *door* de identiteit te onderzoeken. (Barša 2002: 258, 269).

In mijn analyse van de roman *Eva* wil ik juist gebruik maken van de productieve samenwerking tussen het poststructuralisme en de feministische literatuurkritiek. Vaak gaat het in deze coöperatie om het bestuderen van gender, hoe wordt gender geconstrueerd in de tekst en wat voor implicaties heeft het voor het menselijke subject. Dit is ook wat mij bij de discoursanalyse van het boek van Carry van Bruggen het meest zou interesseren. Voor ik ga het boek echter analyseren, is het noodzakelijk om nog een paar concepten nauwkeurig te belichten die cruciale rol gaan spelen bij mijn analyse. Het gaat om discours, gender en discoursanalyse.

2.2.3 Michel Foucault en discours

Ten eerste is het noodzakelijk om het begrip discours algemeen uit te leggen. Ik had het al over het verschil tussen langue en parole in de terminologie van De Saussure, waarin parole het concrete taalgebruik betekende. In die zin kan de term discours als synoniem van parole waargenomen worden, de woorden ‘concrete taalgebruik’ gebruiken ook Bork et al. (2012-2015b) bij het uiteenzetten van het woord discours, precies schrijven ze: ‘In zijn meest algemene zin wijst hij⁴ op ‘alles wat gezegd en geschreven is’, m.a.w. het concrete taalgebruik in zijn verscheidenheid, zijn complexe determinering en zijn uniciteit.’ Verder maken ze duidelijk dat de overgang van langue, die het middelpunt van de belangstelling voor structuralisten vormde, naar parole, betekent dat degenen die teksten en uitspraken analyseren, stellen centraal vragen zoals ‘wie spreekt, tot wie, in welke situatie en op welke wijzen bepalen deze discursieve gegevens mee de specifieke waarde en functie van de betrokken uitspraken?’.

Feministen die zich met het discours bezighouden maken vooral gebruik van het denken van de Franse poststructuralistische filosoof Michel Foucault. Foucault's revolutionaire werk, *Geschiedenis van de seksualiteit* (1976), analyseert het discours van de seksualiteit, met andere woorden analyseert hij hoe er in de maatschappij werd en wordt gesproken over de seksualiteit en hoe dit het menselijke subject beïnvloedt, dat in de theorie van Foucault (net zoals in de theorie van de al behandelde poststructuralist Derrida) geen garantie is van de kennis of waarheid. Mensen worden gevormd door het net van discoursen die hun handelingen bepalen, maar tegen die kan men zich ook verzetten of waar hij in gesprek mee kan gaan. De studie *Geschiedenis van de seksualiteit* en het hele werk van Foucault vormt een inspiratiebron voor meerdere poststructuralistische feministen, maar met name voor Judith Butler, dankzij wie, zoals Gubar (2007: 340) vermeldt, het poststructuralisme een vooraanstaande rol speelt binnen het feminisme. Omdat ik in deze scriptie met de concepten van Butler ga werken, vind ik het passend om op deze plaats kort de theorie over het discours van de

⁴ Hier wordt met ‘hij’ discours bedoeld

seksualiteit van Foucault en de hoofdpunten van zijn manier van denken over de geschiedenis samen te vatten.

Foucault is sterk beïnvloed door de filosofie van Koyré, die de geschiedenis niet zag als een langzame ontwikkeling, hij beschreef het als een geschiedenis van radicale veranderingen en breuken. Onder deze invloed ging Foucault in zijn werk *Geschiedenis van de seksualiteit* kritiek leveren op de toen algemeen geaccepteerde repressietheorie, die vermeldde dat vanaf de achttiende eeuw mensen waren gedwongen tot stilte over de seksualiteit, dat het thema van seksualiteit taboe was in alle domeinen van de maatschappij. Dit zou geleidelijk verbeterd hebben en we zouden meer en meer tolerant geworden zijn wat het spreken over seksuele thema's betreft. Omdat Freud in zijn psychoanalytische theorie de gevallen van hysterie bij vrouwen als het bewijs van de seksuele repressie beschouwt die pas door het psychoanalytische gesprek (een soort van bevrijding) genezen kan worden, bekritiseert Foucault ook de conclusies over de seksualiteit van de psychoanalytische theorie van Freud. Kort gezegd is Foucault (1980) van mening dat hoewel de seksualiteit onderdrukt en gecensureerd werd in de maatschappij, is deze censuur alleen maar één zijde van de medaille. In die stilte, zegt Foucault, waren mensen namelijk constant gedwongen om over hun seksualiteit te spreken. Foucault spreekt in dit verband over een belangrijke maatschappelijke verschuiving die plaatsvond in de 19e eeuw. Hij verklaart dat we sinds die eeuw in een moderne periode van de zgn. 'biopolitics' leven, die gekenmerkt wordt door de interesse voor de levens van de mensen, hygiëne en mechanismen van controle van de bevolking. De opkomst van de biopolitieke periode betekent dat het biologische leven raakte gepolitiseerd, het regime begon te zorgen voor lichamen wat Foucault 'anatomo-politics' noemt. Onder deze term verstaat Foucault de praktijk van de staat die de lichamen van de bevolking disciplineert. Dit is voor Foucault cruciaal. Hij beschrijft dat eerder de macht negatief werkte, de mensen waren bv. geplaatst in een gevangenis om slechts gestraft te worden, maar in de moderne periode werkt de macht productief – het primaire doel van de gevangenschap is de gevangenen te verbeteren en disciplineren. Deze verschuiving van macht geldt voor alle domeinen van de samenleving, maar een voorbeeld par excellence stelt het toen nieuwe wetenschappelijk gebied voor, de seksuologie, waarin de biopolitics (het beheer

van de populaties) en de anatomo-politics (disciplineren van individuele lichamen) volledig samensmolten. Vanwege de opkomst van de seksuologie kan Foucault argumenteren dat andere seksualiteiten dan heteroseksualiteit niet onderdrukt werden zoals vele lesbische critica's naar de repressietheorie vermelden, naar zijn mening waren ze juist aan het licht gebracht, namelijk in het medische discours (Foucault 1980: 38-39, Benstock et al. 2002: 184). Het is echter waar dat het doel van de seksuologen de verschillende seksualiteiten en seksuele praktijken nauwkeurig te categoriseren was en de homoseksualiteit werd inderdaad geacht als pervers. Aan de andere kant kwam Freud met een revolutionaire theorie dat alle mensen homoseksueel geboren worden, wat gecorrigeerd wordt pas door de door mij al behandelde oedipale fase.

Deze regulatie van seks bij de bevolking uitgeoefend door het analyseren en rangschikken binnen de instituties van de geneeskunde e.a. was naar de mening van Foucault bedacht om de heteroseksuele monogamie als norm in stand te houden. Er werd daarbij een speciale aandacht geschonken aan de vrouwelijke lichamen die onderzocht werden om hun reproductieve gezondheid en hun capaciteit voor de moederschap en zorgzaamheid tegenover kinderen te bepalen (Benstock et al. 2002: 183). De conclusie van Foucault is dus dat de seksuologie en natuurlijk ook andere instituties zoals het onderwijs, leger of gevangenissen een instrument van disciplinaire macht in de handen van het regime werden, die krachtige en volgzame lichamen (en bijgevolg volgzame subjecten) produceerde. Het gaat om een overgang van rechten en de vraag van goed of slecht, naar de geneeskunde en de vraag van normaal en abnormaal, waarbij de abnormale lichamen genormaliseerd moeten worden. Foucault geeft aan dat deze wetenschappelijke discoursen over de seksualiteit zich vooral concentreerden op die sociale groepen die geregeld moesten worden om de sociale orde te bewaren – kinderen, de werkende klasse en vrouwen (Morris 2000: 155).

Naast de opkomst van de seksuologie beschrijft Foucault (1980) ook de opkomst van de biecht, waarbij belangrijk is dat de technieken van de biecht in de moderne periode veranderden. De biecht werd namelijk seculier, mensen spraken niet slechts erover wat ze gedaan hebben, maar ook erover wat ze verlangden. Er ontstond daardoor in de moderne maatschappij een techniek van zelfonderzoek en zelfdisciplineren waarbij men alles moet vragen. Volgens Foucault stelt de

psychoanalyse slechts de laatste volledig seculiere versie van deze techniek, waardoor hij niet de toen algemene visie op het werk van Freud als een mijlpaal in de seksuologische benadering deelt. Morris (2000: 155) herinnert eraan dat Foucault in dit verband spreekt over een reeks van vrouwelijke auteurs die geneigd waren tot het biechten toen ze een tekst produceerden en daarom schreven ze in de eerste persoon of direct autobiografisch.

Samenvattend: Foucault deed onderzoek naar de geschiedenis van meerdere categorieën in de maatschappij, zoals de krankzinnigheid of seksualiteit, waarbij hij geïnteresseerd was erin, hoe deze categorieën in de geschiedenis door verschillende breuken gingen. In zijn studie *De geschiedenis van de seksualiteit* uit 1976 bekritiseerde hij de repressietheorie, de notie van Freud en latere deskundigen dat er sinds de achttiende eeuw een absolute stilte heerste over de seksualiteit en dat de maatschappij steeds toleranter werd ten opzichte van de seks, wat als een seksuele revolutie (zeker tijdens de jaren zestig van de twintigste eeuw) benoemd kan worden. Naar het onderzoek naar discours over de seksualiteit heeft Foucault (1980) vastgesteld dat de kritieken van de schijnbare repressie van de seksualiteit maar een deel van hetzelfde discours uitmaakten, omdat er in de maatschappij niet slechts gezwegen werd over de seksualiteit, tegelijkertijd waren de mensen gedwongen om zich met de seksualiteit constant bezig te houden. Men kon bv. niet over de seksualiteit met kinderen praten maar de hele architectuur van middelbare scholen, zijn interne organisatie en de schoolregels onthullen dat seks daar centraal stond. Het regime begon op deze manier de mensen te controleren en tegelijkertijd te disciplineren; de nieuwe technieken in de biecht speelden daarbij een cruciale rol, omdat mensen over hun begeerten moesten praten en daardoor zich voortdurend onderzoeken wat een gevolg is van de biopolitics, het regime dat het biologische leven politiseert.

Benstock et al. (2002: 176) zetten uiteen dat het werk van de poststructuralisten, tot wie Foucault gerekend wordt, een deel uitmaakt van de zgn. ‘postmodern turn’ binnen de sociale wetenschappen, die gekenmerkt wordt door de kritiek van de Westerse ideeën over vele aspecten in de maatschappij die als waarheid worden genomen:

Postmodern theorists argue that the guiding assumption of Western thought are not universal and unchanging but derive from a particular moment in intellectual history: the Enlightenment. The eighteenth century gave rise to a set of assumptions now considered “modern”: the unity of humankind, the individual as the source of creativity, the inherent superiority of the West, the idea that scientific investigation leads to truth, and the belief that history is linear and leads inevitably to social progress. In *The Postmodern Condition* (1984), Jean-François Lyotard identified these theories as “metanarratives”, explanations that presume an ahistorical, all-knowing, rational subject who has a “God’s eye point of view” on history and society.

Om het woord discours te gebruiken, blijkt het uit het bovenstaande citaat dat er in de periode van de Verlichting een apparaat van discoursen was bepaald die andere discoursen verzwegen. Het gaat juist om deze gemarginaliseerde discoursen die de feministische critica’s en critici interesseren, want daar raakten in vergetelheid vele vrouwelijke auteurs, lesbische teksten en werken van gekleurde vrouwen alleen maar omdat sinds de tijd van de Verlichting de mannelijke belangstellingen en waarden werden bevoorrecht en de beweringen over de mensheid slechts naar de mannen van een bepaalde cultuur, klasse en ras verwezen (Benstock et al. 2002: 177). Benstock et al. (2002: 177) maken verder duidelijk dat filosofen zoals Foucault alle alomvattende stellingen afwezen die met zekerheid vermeldden dat man dit is en vrouw dat is en de maatschappij dit betekent, wat een belangrijke springplank vormde voor de feministen die altijd worstelden met de zgn. algemene waarheden over de mannelijke en vrouwelijke aarde en hun rol in de maatschappij. Deze nieuwe filosofie van de ontkenning van leidende maatschappelijke discoursen die bedacht werden tijdens de achttiende eeuw door mensen die zelf beïnvloed waren door de toenmalige historische en maatschappelijke situatie, opende de deur voor de feministen naar nieuwe opvattingen erover wat de vrouw betekent, wat de relatie tussen de sekse en gender is en hoe gender verstaan moet worden. De meest geciteerde feministische filosofe die zich met de constructie van gender in de context van de poststructuralistische theorie bezighoudt, is de Amerikaanse Judith Butler wier deconstructie van gender ik ga bespreken in het hoofdstuk 2.2.5

2.2.4 Gender

In dit hoofdstuk wil ik het begrip gender nader belichten. Traditioneel wordt gender gedefinieerd in betrekking tot het begrip sekse, waarbij de sekse een universele categorie aanduidt die onveranderlijk is, omdat het geworteld is in het biologische essentialisme, het is gebaseerd op fysiologische en hormonale verschillen tussen twee seksen, terwijl gender op maatschappelijk en cultureel geleerde of geconstrueerde attributen tussen mannen en vrouwen wijst, als maatschappelijk construct verandert het door de tijd en in verschillende culturen heeft het verschillende invullingen (Oates-Indruchová 1998: 11, Sunderland 2004: 14, Zábrowská 2009: 24). Anders geformuleerd: men spreekt over sekse wanneer hij de mensen in de categorieën man en vrouw verdeelt naar hun biologische sekse die door geslachtsorganen wordt bepaald. De maatschappij is aan deze binaire verdeling sterk gewend, maar wat gebeurt er wanneer iemand als hermafrodit wordt geboren? Aan het begin van de twintigste eeuw werden Duitse artsen door de staat gedwongen om bij de net geboren kinderen bij wie het niet duidelijk was van welk geslacht ze zijn, voor één geslacht te kiezen en naar het besluit ook bijbehorende operatie uitvoeren. Voor het introduceren van deze nieuwe regel was het gewoon om deze kinderen als hermafrodieten noemen en de latere keuze voor hun geslacht was volledig aan hen. Vele artsen verzetten zich tegen dit nieuwe voorschrift omdat ze wisten dat het bij enkele gevallen absoluut onmogelijk was om te bepalen welk geslacht er bij het kind domineerde (Mak 2012: 165-185). Men vraagt zich af waarom het nog steeds zo belangrijk lijkt voor de maatschappij om te weten of men man of vrouw is en daarmee kom ik op het begrip gender. Met gender worden bepaalde rollen, eigenschappen, normen en gedrag bedoeld die als mannelijk of vrouwelijk ervaren worden (Oates-Indruchová 1998: 11) en deze kenmerken worden dan in zekere mate bij mannen en vrouwen door de maatschappij verwacht. Vele van die hermafrodieten, aan wie zeker geslacht toegeschreven werd bij hun geboorte, vroegen later voor een officiële geslachtsverandering omdat ze zich met hun rol in de maatschappij, die in dit context ook de aangetrokkenheid tot bepaalde sekse betekent, niet konden identificeren. Één van de volgens mij relevante vraag blijft of deze mensen om de geslachtsverandering zouden hebben gevraagd als het binaire verdeling van

seksen met zich in de maatschappij de in feite verplichte heteroseksualiteit niet meedroeg. Ik spreek over een verplichte heteroseksualiteit omdat achter het maatschappelijke systeem, dat aan twee duidelijk van elkaar te onderscheiden seksen hecht, het idee van seksuele compatibiliteit zit, zodat het in het Westen lang door de kerk gepropageerde enige rechte doel van de geslachtsgemeenschap – kinderen te verwekken – vervuld kan worden. Het is uiteindelijk niet nodig om in dit context alleen maar de opdracht van God herinneren. Ik heb al in § 2.2.2 bewezen dat het idee van de heteroseksualiteit als norm ook in de theorie van de grondlegger van de psychoanalyse, Sigmund Freud, voorkomt, omdat één van de essentiële resultaten van de oplossing van het Oedipuscomplex bij zowel meisjes als jongens de seksuele aangetrokkenheid tot het andere geslacht is.

Sunderland (2004:15-16) maakt attent op het probleem van het begrijpen van en werken met gender slechts aan de hand van *gender verschillen*. Bij het onderzoek uitsluitend naar onderscheiden tussen de mannelijkheid en vrouwelijkheid benadrukt deze praktijk namelijk het idee dat hoewel gender maatschappelijk en cultureel bepaald is, is het in feite onlosmakelijk verbonden met de sekse (p. 15-16). Sunderland wil niet het hele idee van verschillen in gender verlaten, ze ondersteunt echter een belangrijke theoretische verandering:

Like other writers, in this book I do not (have not been able to) abandon the idea of gender as premised on ‘difference’, nor do I wish to, since it is important not to lose sight of ways in which *notions* of gender can adversely affect women’s access to important linguistic resources and possibilities of expression, i.e. to discourses (Pechoux, 1982; Pavlenko and Piller, 2001) and indeed to valuable material practices. Nevertheless, I endorse the theoretical shift from ‘social learning’ to ‘social constructionism’, i.e. that gender (in this case) is produced *in large part* by language and discourse (see also Weatherall, 2002). (Sunderland 2004: 16-17)

Het onderzoeken naar gender op basis van taal en discours is een typisch poststructuralistisch kenmerk. Daarom ga ik gender in het volgende hoofdstuk bespreken uitsluitend in de context van het poststructuralisme.

2.2.5 Gender binnen de poststructuralistische feministische literatuurkritiek

Op grond van de ideeën van Foucault over het discours hebben de poststructuralistische feministen vastgesteld dat vrouwen niet door de mannen, maar door de vrouwelijke identiteit, die hen opgedronken wordt, onderdrukt zijn. Deze geconstrueerde identiteit, het vrouwelijke gender, draagt in de maatschappij met zich mee enkele onaangename implicaties voor de vrouw zoals haar constant gevoel van bekeken te worden door de man (Barša 2002: 259). Foucault liet zien dat de staat in de moderne periode de menselijke lichamen controleert en disciplineert. Één van goede voorbeelden ervan hoe deze macht in de praktijk uitgeoefend werd, is het zgn. panopticum, een soort van gebouw dat al door zijn architectuur de mensen die daarin zitten (bv. gevangenen) controleert en disciplineert met de bedoeling om hen te verbeteren. Het tactische zit erin dat de mensen nooit kunnen weten wanneer ze geobserveerd worden en wanneer niet, maar ze weten goed dat ze op elk moment bekeken en beoordeeld kunnen zijn. Het poststructuralistische feminisme maakte gebruik van het panopticum als metafoor toen ze vermeldde dat binnen het bewustzijn van de meeste vrouwen een panoptische mannelijke kenner zit die hen onophoudelijk aankijkt, bestudeert en beoordeelt (Barša 2002: 259). Het gaat dus om een louter geconstrueerd concept in het hoofd van veel vrouwen omdat de vrouw natuurlijk niet voortdurend bekeken wordt, maar tegelijkertijd representeert het een daadwerkelijke realiteit waarin de vrouwen constant analyseren of ze behoorlijk doen volgens de opvattingen van het kleine mannetje in hun hoofd. In die zin heb ik het over een geconstrueerde realiteit, een concept, waarmee het poststructuralistische feministische literaire onderzoek zich juist bezighoudt.

Uitgebreid over het gender in de poststructuralistische theorieën informeert Kateřina Záborská in haar boek *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*⁵. Ze maakt duidelijk dat het feministische poststructuralisme niet de objectieve sociale realiteit probeert te ontdekken, het analyseert de manieren, waarop deze realiteit tot stand wordt gebracht, waarbij de analyse naar discours een cruciale rol speelt. Het is niet wenselijk om vast te stellen wat de mannelijkheid en vrouwelijkheid werkelijk

⁵ *Variatie in gender. Poststructuralisme, discoursanalyse en genderidentiteit*

betekenen, de feministische poststructuralisten occuperen zich met de verschillende manieren, waarop genderrelaties gevormd, gereproduceerd en ontworpen worden (Zábrodská 2009: 21-28). Verder belicht Zábrodská (2009: 22) dat de poststructuralistische feministische analyse zich baseert op de veronderstelling dat het subject altijd al 'gendered' is door middel van genderbetekenissen en praktijken die aan het subject door een concrete maatschappij toegeschreven worden. Dit vormt het verschil tussen de poststructuralistische en het humanistische uitgangspunt dat gekenmerkt wordt door de veronderstelling dat het oorspronkelijk autonome subject pas in de tweede instantie zijn genderidentiteit krijgt. Ik begrijp daarom de poststructuralistische feministische visie op de analyse naar gender als zoektocht naar concrete taaluitingen of discoursen en praktijken die het menselijke subject in een soort maatschappelijke gendergevangenis houden, waarbij verschillende mensen verschillende mate van weerstand kunnen vertonen.

De meest radicale poststructuralistische deconstructie van binaire categorieën man/vrouw wordt door het werk van Judith Butler gevormd. Butler is namelijk van mening dat niet alleen gender, maar ook de sekse zelf sociaal geconstrueerd is. Met andere woorden stelt ze vast dat de binaire categorieën sekse/gender onderling constitutief zijn, omdat gender het idee van de natuurlijkheid van de sekse onderhoudt, en de sekse, verwijzend naar zijn eigen natuurlijkheid, de mogelijkheden van de genderveranderingen limiteert. Deze constructie van gender als een discursief-cultureel middel dat de natuurlijke sekse produceert en hem tegelijkertijd als prediscursief vestigt, legitimeert ook de verplichte heteroseksualiteit, want de begeerte tot het verschillende geslacht wordt beschouwd als natuurlijk en op de eeuwige ontologische basis berustend (Barša 2002: 272, Zábrodská 2009: 25).

Andere belangrijke concept in het werk van Butler is de performativiteit van gender. Daarmee bedoelt Butler dat de mens gender niet is, maar dat hij of zij gender *doet*. Bij het bespreken van de performativiteit van gender maakt Butler gebruik van de conclusies van de Britse taalfilosoof John Austin, die liet zien dat de taal niet alleen de realiteit om ons heen benoemt en beschrijft, maar dat we hem ook gebruiken om een daad te stellen. In de context van genderproblematiek stelt Butler vervolgens vast dat de mensen gender doen door een bepaalde praktijk

altijd opnieuw te citeren en herhalen (Butler 2003: 192, Culler 2015: 114). Het gaat om een verplichte herhaling, die de historische en maatschappelijke realiteit vormt (Culler 2015: 117). Daarbij is het belangrijk om op te merken dat de mensen die rollen en stereotypen niet vrijwillig citeren (Barša 2002: 278-278). Anders gezegd: mensen worden door hun omgeving tot het herhalen van de vaste praktijken gedwongen, die in de ogen van de meerderheid met hun gender corresponderen. In die zin is het mogelijk om zich de wereld als één grote schouwburg voor te stellen waarin iedereen een bepaalde scenario krijgt, waaraan je je moet houden om in de maatschappij geaccepteerd te worden. Deze taak is echter niet voor alle mensen makkelijk te volgen en ze voelen de behoefte om de legitimiteit van de algemeen geaccepteerde rollen in twijfel te trekken. Ze worstelen met het dominante discours dat ze om de één of andere reden onlogisch of onrechtvaardig vinden of dat hen op zekere manier limiteert. De mogelijke ondermijning van de geconstrueerde gender-realiteit die gevormd wordt door verschillende dominante discourses is ook wat ik in de roman *Eva* wil onderzoeken. Zábrowská (2009: 40) maakt duidelijk dat het voornaamste middel, waardoor de gendernorm voortdurend opnieuw wordt geciteerd, door de taal, of beter gezegd, door de taaluitingen of discourses wordt gevormd. Ze bespreekt verder het feit dat het wenden tot discours in verschillende wetenschappen zoals sociologie, psychologie of literaire wetenschap te zien is vanaf het begin van de jaren tachtig van de 20^e eeuw (Zábrowská 2009: 41). Om het discours te kunnen onderzoeken maken de wetenschappers gebruik van de discursieve analyse die het thema van het volgende hoofdstuk vormt.

2.3 Methode

2.3.1 Discoursanalyse

In overeenstemming met de theoretische uitgangspunten van mijn scriptie die berusten op de poststructuralistische wending tot discours binnen verschillende takken van de wetenschap in de tweede helft van de twintigste eeuw onder de invloed van de ideeën van De Saussure en Foucault, heb ik voor de methode van de discoursanalyse gekozen. Onder de term van discoursanalyse verstaat men een

reeks van verschillende discoursbenaderingen die ik kort ga voorstellen en vervolgens ga ik de voor mijn onderzoek relevante benadering, namelijk de (F)PDA, (Feminist) Post-structuralist Discourse Analysis, dieper bespreken.

De discoursanalyse is een postpositivistische methode, die zowel kwantitatief als kwalitatief benaderd kan worden. In mijn geval gaat het om kwalitatief onderzoek, omdat het object van mijn onderzoek (de constructie van gender en de implicaties daarvan voor het hoofdpersoonage van de roman) niet makkelijk objectief gemeten kan worden. De methode is postpositivistisch want in tegenstelling tot de positivistische benaderingen geloven de postpositivistische wetenschappers niet dat er alleen maar een objectieve realiteit bestaat. Ze benadrukken het feit dat enkele realiteiten sociaal geconstrueerd worden (er bestaat ook een radicale constructivisme dat ervan uitgaat dat in feite alles louter geconstrueerd is.) Het positivistische onderzoek is gericht op de beschrijving van fenomenen die direct geobserveerd kunnen worden en de positivisten zijn van mening dat dit vorm van empirische onderzoek ons tot waarheid leidt. De postpositivisten daarentegen betwijfelen de mogelijkheid van de wetenschap om ware objectieve conclusies te trekken, omdat elke wetenschapper beïnvloed wordt door bepaalde culturele ervaringen en meningen. Bovendien is volgens hen elk meten feilbaar, waardoor we nooit tot waarheid kunnen komen (Trochim 2006).

2.3.2 Vormen van discoursanalyse

Alle vormen van de discoursanalyse hebben gemeen dat het object dat bestudeerd wordt, gevormd is door geschreven, gesproken of gebarentaal, waarbij langere eenheden, zoals gesprekken of onderlinge betrekkingen tussen de taal en de maatschappij, geanalyseerd worden (Norum 2008: 24). Zábrowská (2009: 67) argumenteert dat verschillende benaderingen binnen de discoursanalyse de focus delen op zoeken naar terugkerende patronen die er verschijnen bij het vormen van de sociale realiteit. Wat de verdeling van de discoursanalyse betreft, houden zich zowel Sunderland (2004: 9-14) als Zábrowská (2009: 67-79) bezig met de volgende discoursbenaderingen: poststructuralistische discoursanalyse (PDA), feministische poststructuralistische discoursanalyse (FPDA), kritische discoursanalyse (CDA) en conversatieanalyse (CA). Zábrowská heeft het nog over

de discursieve psychologie (DP). Omdat ik me bij de keuze van de concrete methode liet inspireren door de analyse van Zábrodská die op zoek ging ernaar hoe genderidentiteiten geconstrueerd worden in door haar gevoerde gesprekken met geselecteerde mensen, en omdat Zábrodská daarbij vooral gebruik maakt van de PDA, zal ik deze methode apart besproken in het volgende hoofdstuk met betrekking tot de FPDA van Judith Baxter.

De CDA houdt zich bezig met het onderzoek naar manieren waarop de taal betrokken is bij de maatschappelijke relaties van macht en dominantie, waarbij genderdiscourses een duidelijk schadelijke invloed op de vrouw hebben (Sunderland 2004: 10-11). Zábrodská (2009: 74-75) geeft aan dat de CDA die dominantie, die door de in deze context ideologisch geladen taal gereproduceerd wordt, hoofdzakelijk analyseert in geschreven institutionele teksten zoals overheidsdocumenten, krantenberichten en leerboeken. Misschien ook daarom vormt de CDA volgens Sunderland (2004: 11) in het onderzoek naar gender en taal slechts een marginale benadering.

Zoals de benaming van de CA, conversatieanalyse, al suggereert, houdt zich deze benadering in tegenstelling met de net besproken CDA met de studie van verbale interactie. Zábrodská (2009: 70) belicht dat de CA zich interesseert in de analyse van de zgn. conversatiearchitectuur, in formele en grotendeels impliciete regels, die sprekers bij de conversatie blijken te volgen. Dit lijkt op het eerste gezicht niet zoveel gunstig voor een genderanalyse, maar Zábrodská (2009: 71) duidt aan dat de feministische CA enkele indrukwekkende bevindingen opleverde over de systematische natuur van dagelijkse conversaties die betrokken kunnen worden tot bredere sociopolitieke omstandigheden. Ze geeft vervolgens een voorbeeld van de studie ernaar hoe sprekers zich bij een gesprek oriënteren of juist niet oriënteren op gender als een relevant verschijnsel. Sunderland (2004: 13) vindt de CA echter problematisch om te gebruiken voor feministen omdat het om een micro-analyse van conversatiedetails en de juist vermelde oriëntatie van de sprekers daartegenover gaat, wat echter uitgeoefend wordt zonder aandacht te vestigen op externe sociale structuren die van grote belang zijn vanwege zijn verklarend potentiaal.

Zábrodská (2009: 72-73) bespreekt nog de DP die een kritiek vormt op de cognitieve paradigma in de psychologie, die de taal benadert als een neutraal

middel dat een verborgen psychische mechanisme representeert. De DP laat daarentegen zien dat de taal in de gesproken of geschreven vorm door mensen gebruikt wordt om verschillende sociale activiteiten te vervullen. Dezelfde mensen gaan dezelfde verschijnselen in verschillende contexten anders beschrijven afhankelijk ervan wat ze in de concrete situatie door hun betoog willen bereiken. Waar de psychologische interpretatie op zoek is naar de psychologische karakteristieken van de individuele sprekers, zoals bv. hun racistische overtuiging, daar gaat de DP de linguïstische middelen en argumentatieve strategieën analyseren waarmee het racisme gerealiseerd wordt.

2.3.3 (F)PDA: (Feministische) poststructuralistische discoursanalyse

In dit hoofdstuk ga ik de methode van poststructuralistische discoursanalyse introduceren, maar tegelijkertijd wil ik ook over zijn latere ontwikkeling, feministische poststructuralistische discoursanalyse, praten, omdat beide methodes vele aspecten delen. Zábrowská (2009: 76) belicht de PDA vooral op grond van zijn verschillen met de CDA. Ze maakt duidelijk dat ook de PDA de taal en andere semiotische gegevens bestudeert om het vormen en onderhouden van de hedendaagse sociale realiteit te begrijpen met de bedoeling om actuele sociale problemen helpen op te lossen, maar de veronderstellingen van de PDA ietwat verschillen van die van de CDA. De CDA, argumenteert Zábrowská, werkt ermee dat bepaalde groepen in de maatschappij over sociale macht beschikken en daarom interesseert de CDA zich in de studie van taalmiddelen, die die macht uitoefenen en reproduceren. Daarentegen houdt de PDA zich bezig vooral met de verschuivingen en het ommekeren van de machtsrelaties en met gevoelens van onmacht afhankelijk van de veranderingen van discursieve contexten. Sunderland (2004: 9) benadrukt het feit dat discours binnen de poststructuralistische discoursanalyse sterk constitutief is met het zuiverste voorbeeld van de al besproken theorie van Judith Butler.

Zábrowská (2009: 76) illustreert het verschil tussen de CDA en de PDA ook aan de hand van drie verschillende doelen binnen het postpositivistische onderzoek, namelijk *begrijpen*, *emanciperen* en *deconstrueren*. De kritische basis van de CDA heeft als gevolg dat deze methode gericht is op de onthulling van

misbruik van de macht en vervolgens op het bijdragen aan de bevrijding van kansarme en onderdrukte individuen of groepen. Deze primaire bedoeling van de CDA correspondeert goed met het object van zijn onderzoek, namelijk de institutionele teksten die vaak een grote invloed op personen hebben direct op het politieke niveau. Zo te doen suggereert de CDA dat er één waarheid in de wereld bestaat die tegenwoordig gemaskerd is maar onthuld kan worden, het gaat de CDA om de emancipatie. De PDA, zet Zábrodská (2009: 76) uiteen, werkt daarentegen binnen de deconstructieve paradigma. Deze methode wil de gedeelde, natuurlijke kennis in twijfel trekken, zodat er een nieuwe ruimte ontstaat voor een alternatieve visie op sociale problemen en zijn oplossingen. Het deconstructieve lezen vormt volgens Zábrodská (2009:77) een belangrijk onderdeel van de PDA. Daarmee wordt de identificatie en deconstructie van binaire tegenstellingen bedoeld, die de grond van de tekst vormen.

De PDA concentreert zich dus op de diversiteit en instabiliteit van verschillende versies van de sociale realiteit, omdat in deze deconstructieve analyse een nieuwe weg gevonden kan worden die door de heersende discours onderdrukt wordt. Judith Baxter, een Britse sociolinguïste, die zich in gender en taal specialiseert, heeft deze methode aan het begin van de 21^e eeuw uitgewerkt tot een direct feministisch gerichte benadering onder de naam Feminist Post-structuralist Discourse Analysis. Zowel Zábrodská (2009) als Sunderland (2004) bespreken de FPDA in hetzelfde hoofdstuk als de PDA, beweerend dat ze zeer vergelijkbaar zijn. Baxter zelf legt de doelen van de FPDA uit in het boek *Gender and Language Research Methodologies* door hem te onderscheiden van de CDA en de CA, wat impliceert dat de FPDA slechts een feministische versie is van de PDA waarin de problematiek van gender en taal wordt benadrukt. In de volgende regels gebruik ik daarom de FPDA min of meer als synoniem van de PDA.

Baxter (2008) stelt vast dat de FPDA een benadering is die de andere versies van de discoursanalyse niet overwinnen, maar uitdagen wil, omdat ze al goed gevestigd zijn en uit de poststructuralistische gezichtspunt weten we dat de dominante discourses (in dit geval manieren van onderzoeken) onvermijdelijk de waarheid in pacht lijken te krijgen. De FPDA heeft volgens Baxter het meest gemeen met de CDA en de FCDA (Feministische kritische discoursanalyse), de voornaamste raakvlak tussen de FPDA en de feministische versies van de CDA is

het sleutelprincipe van de discursieve constructie van de subjectiviteit. In verband daarmee noemt Baxter (2008) een reeks van punten die FPDA gemeenschappelijk heeft met de performativiteitstheorie van Judith Butler:

- Discourse as social practice (rather than, or additional to, 'language above the sentence' or as 'language in use' (Cameron, 2001)).
- The performative (rather than essentialist or possessive) nature of speakers' identities; gender is something people enact or do, not something they are or characterise.
- The diversity and multiplicity of speakers' identities: thus, gender is just one of many cultural variables constructing speakers' identities (e.g., regional background, ethnicity, class, age), though it is still viewed as potentially highly significant.
- The construction of meaning within localised or context-specific settings or communities of practice such as classrooms, board meetings, TV talk shows.
- An interest in deconstruction: working out how binary power relations (e.g., males/females, public/private, objective/subjective) constitute identities, subject positions and interactions within discourses and texts, and challenging such binaries.
- Inter-discursivity: recognising ways in which one discourse is always inscribed and inflected with traces of other discourses, or how one text is interwoven with another.
- The need for continuous self-reflexivity: being continuously explicit and questioning about the values and assumptions made by discourse analysis.

Het discours is dus benaderd als iets wat de sociale realiteit construeert en wat deze realiteit ook kan transformeren. Het beïnvloedt ook de subjecten zelf, een mens is in de poststructuralistische theorie gevormd door verschillende discoursen om hem heen vanaf zijn geboorte (denk aan de zin 'Het is een meisje!'), er is geen intrinsieke ware essentie binnen de mens. Baxter heeft het natuurlijk ook erover dat gender maar één van meerdere tekens van de diversiteit voorstelt, maar ze stelt ook vast dat het genderdifferentiatie discours zeer belangrijke punt vormt binnen de FPDA:

The feminist perspective on poststructuralist discourse analysis considers gender differentiation to be a dominant discourse among competing discourses when analysing all types of text. FPDA regards gender differentiation as one of the most pervasive discourses across many cultures in terms of its systematic power to discriminate between human beings according to their gender and sexuality. (Baxter 2005 in Baxter 2008)

Met het discours van genderdifferentiatie bedoelt Baxter een conventionele set van stellingen en praktijken die de persoon classificeren naar hun sekse/gender. Om een voorbeeld te geven: binnen dit discours zijn meisjes gezien als slechtere woordvoersters dan jongens omdat zekere verbale en non-verbale uitdrukkingen, die noodzakelijk zijn om een goede woordvoerder te zijn, niet passend worden beschouwd voor een meisje (Zábrodská 2009: 77). Net als Zábrodská bij de classificatie van de PDA benadrukt Baxter (2008) het feit dat de FPDA geen emancipatorisch programma volgt, waardoor de FPDA zich sterk onderscheidt van de CDA die door het ontmaskeren van de waarheid een theoretische of laat maar zeggen politieke opdracht volgt. De FPDA wil echter wel dominante discourses zoals genderdifferentiatie uitdagen en kleine sociale veranderingen of transformaties steunen (Baxter 2008).

Aan het einde van het hoofdstuk over de PDA geeft Zábrodská (2009: 79) een set van vragen aan van de Britse psycholoog Ian Parker die typisch zijn voor de PDA en die de individuele stappen van de tekstanalyse illustreren. Ik wil graag, net als Zábrodská, gebruik maken van deze vragen bij mijn eigen onderzoek en daarom vind ik het passend om ze hier te presenteren:

- 1) Welke objecten en netwerken van discourses zijn er in de tekst geconstrueerd?
- 2) Door welke discourses zijn deze objecten en relaties aangeduid?
- 3) Welke posities van het subject worden door de individuele discourses gemaakt en met welke gevolgen voor rechten en verplichtingen van de sprekers, die in die discourses geplaatst worden?
- 4) Welke sancties impliceren de discourses voor degenen, die afwijken van de regels die definiëren wat zinvol en legitiem is?
- 5) Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de geïdentificeerde discourses en hoe zou men zijn onderlinge relaties, zijn discoursdynamiek, kunnen beschrijven?
- 6) Hoe verschijnen de in de tekst geïdentificeerde discourses in andere sociale contexten?

2.4 Recherches

2.4.1 Discoursanalyse

In mijn discoursanalyse van de roman *Eva* van Carry van Bruggen liet ik me inspireren door het onderzoek uit 2009 van Kateřina Záborská, Ph.D., die afgestudeerd is in Sociale psychologie aan de Masaryk-Universiteit te Brno en momenteel voor het Psychologisch Instituut van de Academie van Wetenschappen van de Tsjechische Republiek werkt. In haar boek *Variace na gender. Poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*⁶ introduceert ze aan de hand van de feministische poststructuralistische theorie het wenden tot discours in de sociale wetenschappen vooral op het gebied van de sociale psychologie. Omdat ze echter gesprekken analyseert die ze met gekozen mensen zelf had gevoerd, waarbij ze uitgangspunten voor de PDA gebruikt, vind ik haar analyse een goede inspiratiebron voor mijn eigen analyse. Het boek *Eva* is namelijk een stream-of-consciousness-verhaal, wat betekent dat er vooral monologen van het hoofdpersoon voorkomen die ze op grond van de discourses in haar omgeving voert. Tot grote mate is het dus identiek aan een reactie van een persoon die een vraag van Záborská tijdens haar onderzoek beantwoordt. In andere gevallen reageert Eva op stellingen van andere personages en in die zin geeft ze haar eigen visie op de door deze personages behandelde discourses. Bovendien is de PDA, waarvan Záborská gebruik maakt, geschikt voor de analyse van een boek.

Bij Záborská's onderzoek gaat het in overeenstemming met de concepten uit het feministische poststructuralisme en de poststructuralistische discoursanalyse die op de theorie van deconstructie berusten niet om het bepalen wat de genderidentiteit werkelijk is, maar om het beschrijven van de productieve kracht van verschillende discourses, die de genderidentiteit vormen. Het doel van deze discoursanalyse is dan het verstoren van de effectiviteit van die discourses om ruimte te maken voor een alternatief en verandering. Záborská maakt verder duidelijk dat ze zich niet voor de historische context van de discourses interesseert (wanneer en hoe werden de gerechtvaardigdheid en legitimiteit van de

⁶ *Variatie in gender. Poststructuralisme, discoursanalyse en genderidentiteit*

individuele stellingen over gender gecreëerd), in de discoursanalyse gaat het haar om het individuele subject als een plaats van botsing van verschillende genderdiscoursen.

Zábrodská (2009: 86) geeft de volgende vragen aan, die van belang waren bij haar onderzoek:

- 1) Welke discoursen worden in de gesprekken gebruikt om gender te construeren en welke posities van het subject deze discoursen vormen?
- 2) Op welke binaire tegenstellingen berusten de discoursen en hoe zouden we de stabiliteit van deze tegenstellingen kunnen verstoren? Welke spanningen, contradicties en overgangen kunnen we bij de geïdentificeerde discoursen observeren? Wordt de eenduidigheid en stijfheid van de genderidentiteiten door de contradicties tussen de individuele discoursen verstoord?
- 3) Welke gevolgen hebben gehanteerde discoursen voor de gendermachtsverhoudingen? Hoe gaan ze in zijn werk in het legitimeren van genderverschillen en genderongelijkheden?
- 4) Welke mogelijkheden van afwijzing van de ‘gender-realiteit’ worden door deze discoursen geopend? Wordt de gender-realiteit door die discoursen in twijfel getrokken? Welke mogelijkheden van de transformatie van genderverhoudingen en identiteiten kunnen we in die discoursen vinden?

Vervolgens informeert Zábrodská dat het centrale punt van haar discoursanalyse van de tekst door de identificatie van discoursen wordt gevormd. De discoursen waren geïdentificeerd met behulp van een kwantitatieve analyse, waarbij Zábrodská de terugkerende patronen had uitgezocht die betekenissen vormen. De discursieve objecten van haar analyse waren gevormd door de categorieën ‘vrouw’ en ‘man’ (Zábrodská 2009: 89). In het door haar samengestelde corpus heeft ze uiteindelijk de zes volgende discoursen geïdentificeerd: discours van het genderessentialisme, individualisme, anders-zijn, de heteroseksualiteit, socialisatie en het biologiediscours. Aan de hand van deze discoursen bespreekt Zábrodská daarna zes constructies van de genderidentiteit zoals die door de sprekers geconstrueerd werden tijdens de gesprekken. Om één voorbeeld te

geven: Zábrowská (2009: 117) analyseert dat binnen het discours van het genderessentialisme de vrouw aandacht en respect wordt aangeboden, wat men als vorm van macht kan beschouwen, want door aandacht en respect kan je het gedrag van anderen controleren en beïnvloeden, maar het discours biedt de vrouw aandacht en respect onder één voorwaarde – dat ze haar ‘vrouwelijke natuurlijkheid’ behoorlijk uitvoert. In dit geval gaat het erom dat in een heteroseksuele relatie de huishoudelijke taken door de vrouw worden gedaan.

Omdat de poststructuralistische theorie beweert dat discourses geen geïsoleerde betekenissystemen zijn, maar systemen van stellingen en praktijken die elkaar ondersteunen of tegenspreken (kortom: ze zijn aan elkaar gerelateerd), houdt zich Zábrowská ook bezig met de discursieve dynamiek. Met andere woorden bekijkt ze wat er binnen de individuele discourses wordt gezegd en vervolgens vergelijkt ze de stellingen van verschillende discourses en bespreekt de overeenkomsten, verschillen en opvallende bevindingen.

2.4.2 Roman *Eva*

Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (BNTL) biedt bij het zoeken naar de sleutelwoorden *Carry van Bruggen Eva* behalve verschillende edities van het boek zelf vooral de volgende uitslagen aan: de boeken *Carry van Bruggen, Eva* door Gerry van der List, *De slingerslag in Eva: dichten en denken van Carry van Bruggen* door Wolfs, Rob., *Carry van Bruggen: een documentatie* samengesteld en ingeleid door Jan Fontijn en Diny Schouten en de artikelen *De zoektocht van een vrouw: over 'Eva' van Carry van Bruggen* door Hanneke Lankhorst en *Eva* door Nelleke Noordervliet.

Wanneer men in het zoekveld van de BNTL de sleutelwoorden *Carry van Bruggen Eva gender* typt, wordt hij verwezen naar de artikelen *Eva's overgave: een alternatieve lezing van Carry van Bruggens roman "Eva"* door Gijsbert Pols, *Meisjes kussen elkaar toch niet op de lippen?: biseksualiteit in het werk van Carry van Bruggen* door Wouter de Koning en opnieuw *De zoektocht van een vrouw: over 'Eva' van Carry van Bruggen* door Hanneke Lankhorst.

Na de vervanging van het woord *gender* door het woord *seksualiteit* verschijnt er weer de artikelen van Wouter de Koning, Gijsbert Pols, Hanneke

Lankhorst en Nelleke Noordervliet. Bij het gebruiken van het sleutelwoord *discours* krijg je dezelfde uitslagen als bij de combinatie van de sleutelwoorden *Carry van Bruggen Eva*.

Het is opvallend dat het enige zoekresultaat dat een term relevant voor de feministische literatuurkritiek of genderstudies duidelijk in de titel inhoudt, is het artikel van Wouter de Koning, namelijk *Meisjes kussen elkaar toch niet op de lippen?: biseksualiteit in het werk van Carry van Bruggen*. In dit artikel uit 2002 klaagt De Koning erover dat nog niemand een analyse had gedaan van de biseksuele gevoelens van het hoofdpersonage, hoewel de roman al tamelijk lang de interesse van vrouwenstudies trekt. Dit verbaast hem vooral omdat verschillende onderzoekers vastgesteld hebben dat de seksualiteit essentieel voor Eva is. In zijn artikel heeft hij in een paar zinnen de problematiek van gender en seksualiteit in de roman beschreven als volgt:

Waar Carry van Bruggen zich in haar essays en romans verzette tegen de fictie van gender, blijven critici haar werk vanuit een starre en stereotiepe houding bestuderen. Daardoor missen ze de verklaring voor de angst en schaamte die Eva in de roman steeds rond seksuele gevoelens heeft. Omdat haar sociale omgeving blijft vasthouden aan stereotype genderbeelden, voelt Eva zich door haar seksualiteit opgesloten. Haar emotionele isolement is veroorzaakt door het niet kunnen uiten van haar biseksuele gevoelens. (Koning op bruggen1.tripod.com)

De Koning spreekt hier over *stereotype genderbeelden* die Eva blijven hinderen in haar zoektocht naar haar eigen seksuele identiteit en het zijn juist deze conventies erover wat man en vrouw te zijn volgens haar omgeving betekent die me interesseren. Met mijn analyse wil ik een samenhangend beeld geven van volgens mij relevante passages die Eva's identiteit vormen. Ik wil me daarbij niet alleen op die passages concentreren die de hinderende veronderstellingen van het hoofdpersonage zelf, uitdrukkingen van andere personages en andere teksten waartegen Eva komt, illustreren, ik wil mijn aandacht ook vestigen op de stukken, waarin Eva met die discoursen in gesprek gaat, waarin ze die uitdrukkingen aanvalt om voor zichzelf een alternatief te kunnen vinden. In die zin ga ik bestuderen of Eva zelf poststructuralistisch handelt door de vaststaande dominante discoursen te deconstrueren.

3. Praktisch deel

3.1 Carry van Bruggen

De schrijfster en essayiste Carry van Bruggen werd geboren op 1 januari 1881 in Smilde als Carolina Lea de Haan. De bekende schrijver van *Pijpelijntjes*, Jacob Israël de Haan, was haar jongere broer die op de laatste dag van hetzelfde jaar geboren werd. Samen groeiden ze op in een groot orthodox-joods gezin, hun ouders, Izak de Haan en Betje Rubens, hadden in totaal zestien kinderen op de wereld gezet, maar slechts zeven overleefden naar volwassenheid. De familie verhuisde vaak vanwege de conflicten die de vader als rabbijn met het volgens hem te conservatief bestuur van de één of de andere stad had. Uiteindelijk vestigde de familie zich te Zaandam, waar Carolina een opleiding tot onderwijzeres volgde aan de normaalschool. Aan het einde van het jaar 1900 begon ze les te geven in Amsterdam, waar ze dankzij haar broer Jacob in contact raakte met een artistiek milieu. Vier jaar later trouwde ze met de socialist, journalist en criticus van het tijdschrift *Het Volk* Kees van Bruggen met wie ze naar Indië vertrok. Toen ze in 1907 terug in Nederland kwamen, debuteerde Carry van Bruggen officieel als schrijfster met haar verhalenbundel *In de schaduw (Van kinderleven)*.

Met Kees had Carry twee kinderen, maar het huwelijk eindigde in praktijk in 1914 en officieel in 1917. Ze bleef schrijven onder de achternaam Van Bruggen, hoewel ze in 1920 hertrouwde met de kunsthistoricus A. Pit, wiens naam ze aannam. Ze werkte echter ook onder de pseudoniem Justine Abbing, onder deze naam heeft ze een paar romans geschreven, zoals *Uit het leven van een denkende vrouw* (1920) en *Het verspeelde leven* (1922). In haar oeuvre liet ze zich vaak door haar eigen ervaringen inspireren - de herinneringen aan haar joodse kindertijd, waarin haar joodse identiteit geconfronteerd wordt met de christelijke omgeving, komen aan bod vooral in de verhalenbundel *Het huisje aan de sloot* (1921) dat door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde als de beste roman van het jaar was bekroond. De tijd van haar eerste huwelijk en de daarop volgende scheiding heeft ze verwerkt in de roman *Een coquette vrouw* (1915). Ze verwerkte ook haar ervaringen uit het verblijf op Sumatra, namelijk in de roman *Goenong-*

Djatti (1909) waarin ze de koloniale planters kritisch beschreef, en de exotische Indische ruimte vindt men ook in *Een Indisch huwelijk* (1921). Sommige werken van Van Bruggen zijn ook sterk filosofisch geladen, met name de roman *Prometheus* uit 1919, maar de filosofische problematiek, die bij haar vooral door de tegenstelling tussen de collectiviteit en het individu wordt gevormd, heeft ze ook in haar essays behandeld. Het denken over collectiviteit en individualisme past goed in het kader van het modernisme dat Van Bruggen in Nederland volledig zou geïntroduceerd hebben door de roman *Eva* (1927). Bij de schrijfster zelf werd deze dialectische problematiek gerepresenteerd door de collectiviteit van het Jodendom en haar eigen individuele persoonlijkheid. Deze splitsing bleek voor haar niet houdbaar waardoor ze brak met het Jodendom.

Kort na het verschijnen van de roman *Eva* raakte Carry van Bruggen depressief en ze moest regelmatig naar verpleeghuizen. 16 november 1932 overleed ze aan een overdosis slaapmiddelen. Omdat Van Bruggen een groot aantal slaapmiddelen regelmatig gebruikte, kan het niet met alle zekerheid beweerd worden dat het om zelfmoord ging. (Fontijn, Schouten 1978: 9, Ibsch 1984: 223, *Carry van Bruggen* op kunstbus.nl).

3.2 Roman *Eva*

3.2.1 Thema en literaire context

Het thema van het ingewikkelde boek *Eva* is de ontwikkelingstocht van een twijfelend meisje Eva, dat op zoek is naar de zin van het bestaan, naar een vrouw, die de eenheid vindt en haar demon gerepresenteerd door schaamte overwint. Hoewel het boek zowel in de derde als in de tweede en eerste persoon wordt verteld, staat centraal altijd één personage – Eva. De afwisseling van de personages is namelijk in de roman functioneel. Naarmate Eva meer van haar eigen identiteit begrijpt, verandert het vertelperspectief via de tweede persoon van de derde persoon naar de ik-verteller (Postma 1976).

Het boek wordt geschreven in de zgn. stream-of-consciousness-techniek wat betekent dat de roman uit de stroom van gedachten en inzichten van het

hoofdpersonage bestaat. Carry van Bruggen heeft in 1927 een heel vernieuwend boek geschreven wat in de literatuurgeschiedenis van Anbeek wordt beweerd:

Dit boek behoort in zoverre tot het 'damesproza', dat ook hierin het leven van een vrouw met haar huiselijke beslommeringen centraal staat. Maar zowel inhoudelijk als formeel stijgt deze roman ver boven de beperkingen van het genre uit. (...) Eva is een veel rijker boek dan de gemiddelde 'damesroman'. Het is ook in formeel opzicht veel gedurfder, omdat elk hoofdstuk een bewustzijnsstroom verbeeldt. (...) Zo blijkt Eva een roman die weliswaar in een traditie wortelt, maar die zich daar zozeer aan ontworstelt dat men met recht in dit boek een aanzet tot het modernistische individualisme van Ter Braak en Du Perron (hoofdstuk 8) kan zien. (Anbeek 1999: 94-95)

Al uit de net geciteerde passage blijkt dat *Eva* tot de modernistische stroming behoort, maar laten we even deze uiting nog met een paar voorbeelden ondersteunen. Op literatuurgeschiedenis.nl in het artikel *Een dolgedraaide wereld: modernisme in het proza* worden drie essentiële kenmerken van het modernistische proza genoemd. Ten eerste komt de lezer in een modernistisch boek vaak een twijfelaar tegen die de moderne wereld als chaotisch beschouwt en de werkelijkheid ongrijpbaar vindt. Ten tweede gaat het in de modernistische romans meer om de gedachten van het twijfelende hoofdpersonage dan om de handelingen. Daarom wordt de al genoemde stream-of-consciousness-techniek ofwel bewustzijnsstroom zo vaak door de modernistische auteurs gebruikt. Op deze manier kunnen ze de nadruk op de gedachten van hun personages het best leggen. Vanwege het aanhoudende denken en twijfelen wordt het personage individualistisch en het is moeilijk voor hem of haar b.v. een politieke partij of beweging in te treden. Ten derde wordt het modernistische proza gekenmerkt door de poging van het personage om een eenheid te vinden in de ingewikkelde en onordelijke wereld door daar een tegenwicht in te voeren.

Al die bovengenoemde typische kenmerken van de modernistische roman kunnen in *Eva* teruggevonden worden. Ze twijfelt in feite aan alles, ze is een sterke individualist, die door geen politieke opvattingen volledig aangetrokken kan worden en ze voelt de slingerslag die altijd twee verschillende kanten representeert - b.v. het doodsverlangen en de levensdrift. Eva probeert echter de Ene (de eenheid) te vinden.

Omdat *Eva* een moderne vernieuwende roman is waarin de schrijfster goed terugvindbaar is, heeft hem ook Menno ter Braak gewaardeerd die anders een

hekel had aan de vrouwenromans waarmee hij alle boeken heeft bestempeld die door vrouwen in die tijd waren geschreven.

3.2.2 Vertelinstantie

De enige focalisator in de roman is het hoofdpersoonage Eva, in het hoofd van andere personages ziet de lezer niet, maar er komen af en toe directe reden voor die de standpunten van hen laten zien. De vertelinstantie is echter in het boek zeer opvallend en op het eerste gezicht lijkt het bijna chaotisch, alsof er geen zin daarachter zit. Hannemieke Postma⁷ (1976) heeft echter een merkwaardige analyse ernaar gedaan en het bleek dat de afwisseling tussen de eerste, tweede en derde persoon een direct verband vertoont met de psychische ontwikkeling van het hoofdpersoonage. Omdat er een link staat tussen de vertelinstantie en de identiteit van Eva, vind ik het belangrijk om hier de uitslagen van Postma's onderzoek kort te bespreken.

Postma maakt duidelijk dat in de acht hoofdstukken, waaruit de roman bestaat en die vanuit het 'nu' worden verteld, komen ook bespiegelingen en herinneringen voor en dat bij die bespiegelingen het jij-perspectief wordt gebruikt. De tweede persoon wordt hier volgens Postma in principe om twee redenen gehanteerd. Ten eerste gaat het om de beschrijving van algemene dingen die Eva denkt en die niet verankerd zijn in het nu of een bepaald verleden. Ten tweede wordt 'jij' gebruikt in passages waarin Eva afstand tot zichzelf neemt, in gevallen waarin Eva objectief haar gedachtewereld probeert te benaderen.

Het 'jij' perspectief maakt bij een nauwkeuriger lezen in het boek ook een duidelijke overgang van het ze-perspectief naar ik-perspectief, maar verwarrend kan lijken dat de eerste persoon al vanaf het eerste hoofdstuk in bepaalde passages verschijnt. Postma heeft al deze gevallen in het verhaal gevonden en geanalyseerd en kwam tot de conclusie dat het ik-perspectief alleen in speciale gevallen wordt gebruikt. Het gaat namelijk om de passages waarin Eva over de dingen peinst die van belang zijn in haar zoektocht naar zichzelf en de zin van het bestaan. Door het hele boek heen worstelt ze bv. met de schaamte die te maken heeft met het lichamelijke. Wanneer ze haar man Ben trouwt, verwacht ze dat die schaamte

⁷ Één van de naamvarianten van de in § 2.1 genoemde schrijfster Hannes Meinkema

verdwijnt. Dit gebeurt echter niet, omdat Ben niet in staat is om haar verlangens te bevredigen. Ze vindt een sterke band met een andere mens pas na de geboorte van haar eerste zoon, vanaf dit moment komt het ik-perspectief met alle kracht ten tonele. De vroegere ik-passages in het boek hebben dus te maken met het vormen van haar eigen identiteit:

Vanuit deze optiek zijn de ik-stukken niet meer raadselachtig: de eerste persoon wordt vaker gebruikt, naarmate Eva zich van haar eigen identiteit beter bewust is. Zolang ze een kind is, dat nog weinig zelf heeft uitgedacht, lezen we 'ze'. Maar passages waarin ze, denkend over dood, tijd, herinnering, leven, en lichaam, besef krijgt van wie ze is, die passages zijn in de eerste persoon! (Postma 1976: 528)

3.2.3 Psychische ontwikkeling en autobiografische kenmerken van het hoofdpersonage

De handelingen zelf zijn in het boek niet zo van een groot belang, het gaat vooral om de gevoelens en inzichten van het hoofdpersonage. Daarom ga ik hier de plot niet navertellen, in plaats daarvan ga ik de ontwikkeling van het hoofdpersonage kort belichten.

Het hoofdpersonage van het boek en de enige focalisator is Eva. Omdat de hele roman toont wat Eva denkt, krijgt de lezer geen objectieve beschrijving van haar uiterlijk. De acht hoofdstukken, waaruit het boek bestaat, representeren acht tijdstippen uit Eva's leven. Door verschillende aanwijzingen of directe beweringen in de hoofdstukken weet de lezer hoe oud Eva in elk hoofdstuk is. Het eerste hoofdstuk begint op nieuwjaarsdag van de nieuwe, twintigste, eeuw en Eva is achttien jaar oud, de volwassenheid is voor haar ook een nieuwe fase. Daarmee begint haar zoektocht naar zichzelf en de Ene, de eenheid in het leven die vol van tegenstellingen lijkt te zijn. Het grootste probleem in haar weg van kind naar vrouw vormt de stelling die ze gelezen had in het boek *Johannes Viator* van Frederik van Eeden, die beweert dat alleen de liefde het lijfsverlangen goed maakt. Eva schaamt zich voor haar lichamelijke verlangen, omdat het niet door liefde gerechtvaardigd is. Wanneer ze trouwt met Ben, verwacht ze dat alles uiteindelijk in orde zal zijn, omdat ze alles gedaan hebben zoals het hoort, maar ze

wordt alleen maar teleurgesteld en verward, omdat Ben haar verlangens nooit kon bevredigen. Pas aan het eind van het boek als een veertigjarige gescheiden vrouw wanneer ze weer de man ontmoet die ze nog voor haar huwelijk had gezien in een concert, maar hem niet durfde aan te spreken, omdat ze niet aan elkaar voorgesteld waren, krijgt ze het inzicht. Ze herformuleert de stelling uit *Johannes Viator* en begrijpt dat niet de liefde het lijfsverlangen goed maakt, het lijfsverlangen maakt de liefde goed.

Er komen veel overeenkomsten tussen het hoofdpersonage en de schrijfster. Net zoals Carry van Bruggen stamt ook Eva uit een joods gezin en ze wordt onderwijzeres in een grote stad, waarmee hoogstwaarschijnlijk Amsterdam wordt bedoeld. Ook Eva krijgt twee kinderen en haar huwelijk valt uiteen. Net zoals Carry heeft Eva een broer die doodgaat, maar in het boek zijn Eva en David tweelingen wat niet het geval van Carry en Jacob was. Het autobiografische element komt er echter inderdaad wel voor.

3.3 Discoursanalyse van de roman *Eva*

3.3.1 Eerste hoofdstuk - *De nieuwe eeuw*

En hier... hier is het. De weezoete walm dringt de zuivere sneeuwreuk in... de emmers rinkelen... het water plonst... de hoeven stampen... grof gezang, een korte, botte lach. En de verwarde slag van haar eigen hart. Want dit is het onzalig oord, het vuig verblijf... er huist een dikke man met rode, opgezette wangen, die roept alle meisjes gemene woorden na, er staan, met krijt, gemene woorden geschreven op de binnenkant van de deuren en de deuren gapen wagenwijd gespalkt, vooruitgeduwd in modder en sneeuw. Buiten op de deuren staat niets, de deuren zijn als de mond van de dikke knecht, - het komt ook bij hem van binnen, het komt zijn binnenste uit. (...)

Waarom begrijp je alles... waardoor kleeft van zoveel het weten je aan? Je komt er niet meer af, je kunt het niet vergeten. Je kunt nauwelijks zo ver teruggaan in de jaren, of het was er, het fluisteren op school, waarbij je moest blozen, waarbij je met je ogen knipperen moest, je werd warm en verward... je voorhoofd besloeg. Waarom slaat elk woord als bliksem bij je in... waarom heb je ooit naar de deuren gekeken, waarom schroeit er iets in je, gloeit er iets in je, terwijl je walgt...?

Eéns was genoeg en het kleeft je aan.

Waarom weet je jezelf schuldig, enkel doordat je begrijpt? Je komt pas tot rust, als je die schuld bekent. Voor jezelf... 'Weet jij het al... weet jij het al... of geloof jij nog aan de ooievaar?' Altijd dat. En het als met de vinger aanwijzen... de ondraaglijke openbaringen. Je dorst het niet in je denken aan vader en moeder verbinden -, je verstoorde die draad, die zich toch telkens weer spon, van je uit en buiten je om... Enkel door het te verwerpen, enkel door vader-en-moeder uit te zonderen, terwijl je beter wist, kon je het samenleven dragen. Je ondervroeg de mensen met je ogen, de getrouwde mensen, en zelf gaf je het antwoord. Neen... Neen... Neen. Een diepe twijfel -, tegen alle volhouden in -, een diepere zekerheid: wat zovelen weten, staat vast. Alle mensen zijn gevloekt. Ze moeten het zwaarste voor het liefste lijden...

(Bruggen 2006: 8-10)

Meteen op de derde pagina van het boek wordt Eva door het passeren langs een huis waarin een man woont die meisjes gemene woorden naroept geprikkeld tot het nadenken over de zaken van het lijf. Ten eerste zien we hier de problematiek van de demonstratie van macht door de man die *alle* meisjes openlijk, op straat, akelige woorden naroept. Vandaag de dag ervaren vele meisjes hetzelfde wanneer ze op straat de slachtoffers van de zgn. catcalling worden – vreemde mannen fluiten vrouwen na of maken een commentaar met een seksuele lading. Eva maakt verder de opmerking dat het van binnen van de man komt, zoals het inherent zou zijn aan hem.

Wat de invloed van deze ervaring op het subject betreft, zien we dat Eva verward is omdat aan de ene kant vindt ze de woorden en gesprekken die met het seksuele te maken hebben onpassend en onzalig en ze voelt zich zelfs schuldig dat ze die gemene woorden en toespelingen begrijpt, maar aan de andere kant trekt het sterk haar aandacht. Het is duidelijk dat haar verwarring veroorzaakt is door de botsing van het discours dat het tenminste voor meisjes niet passend is om zich over het seksuele te bekommeren en de realiteit van haar emoties. In de woorden van Foucault is Eva bezig met het zelfonderzoek, waarbij ze peinst erover dat ze als een keurig meisje de gemene woorden in het beste geval niet zou mogen begrijpen en als ze ze toch begrijpt, dan moet ze ervan misselijk worden. Misselijk wordt ze ervan wel, maar tegelijkertijd voelt ze zich daardoor ook opgewonden. Om zich met deze binaire tegenstellingen van *niet begrijpen* en *misselijk worden* (goed) tegenover *begrijpen* en *opgewonden zijn* (slecht) binnen haar een beetje te kunnen verzoenen, moet Eva 'de schuld bekennen'. Blijkbaar

worden de vrouwelijke subjecten binnen het discours over een fatsoenlijk meisje die afwijken van wat binnen dit discours passend gevonden wordt gestraft door tenminste minachtend bekeken te worden. Daarom voelt Eva zich schuldig slechts vanwege haar gedachten.

Bij het denken over het seksuele leven van alle mensen maakt ze gebruik van het verhaal over de ooievaar die de kinderen bezorgt. Dit verhaal maakt deel uit van het discours van zwijgen over de seksualiteit voor de kinderen. Eva is echter geen kind mee, ze wijst dit verhaal af en komt tot de conclusie dat alle mensen gevloekt zijn omdat ze seks hebben. Ze beweert dat mensen het zwaarste (seks) voor het liefste (kind) moeten lijden.

Later, langzaam aan is het heel erge gekomen. Er stond een zin in een boek. *De gevolgen van hun liefde bleven niet uit -, angst maakte zich van haar meester.* ‘ (...) En het staat er, het gilt naar je toe: die ‘gevolgen’ zijn: een kind. Het liefste, waar je het zwaarste voor moet lijden? Het zwaarste...? ‘De gevolgen van hun liefde’... en het is datzelfde, waar je niet over spreken moogt, waar je niet aan denken moogt, waar de gemene woorden op doelen, die de stalknecht schreeuwt. Maar dat kan toch niet.... er moet de uitweg van een verborgen dubbele betekenis zijn. Je moest dat alles niet hoeven weten. Het moest zich niet zo in je kunnen hechten, je moest geen gemene woorden begrijpen. Is het niet gruwelijk, dat je zo weerloos voor het vuile open staat? Zonder zelfs de zekerheid, dat het in je besloten blijft. Dit laatste weet ze sinds verleden jaar pas goed. (Bruggen 2006: 10)

Eva beschrijft dat je als een achttienjarig meisje niet over het seksuele mag nadenken. Het is hier ook goed te zien dat de plicht om over het seksuele te zwijgen (*‘...waar je niet over spreken moogt, waar je niet aan denken moogt...’*) niet van haarzelf komt, omdat er de tweede persoon wordt gebruikt. Naar de al besproken analyse van Postma neemt ze dus afstand van dit discours en in die zin begint ze het met een kritisch oog te bekijken, ze stelt ook vragen over ‘de feiten’ die in de wereld om haar zijn gevormd (*‘Het zwaarste?’*).

Haar monoloog in deze passage doet opnieuw denken aan de stelling van Foucault dat mensen eraan gewend geraakt zijn om zichzelf constant te onderzoeken en disciplineren wat de seksualiteit betreft. Voor Eva is het natuurlijk om over het seksuele na te denken, maar ze wordt gehinderd door wat zich passend en behoorlijk in de alledaagse realiteit manifesteert. De angst voor haar geheime gedachten en het verlies van controle erover werd verwezenlijkt

door het geval van een zieke vrouw die onder de invloed van hoge koorts ‘vreselijke woorden, waarvan je niet wist dat ze ze kende’ (Bruggen 2006: 11): heeft gezegd:

En nu kan het elk oogenblik beginnen... vanavond, vannacht... de longontsteking komt en hooger stijgt de koorts en je verdooit uit jezelf, je bent niet meer jezelf, niet meer in jezelf... je ijlt... je ijlt... O, waar ijlt je toch eigenlijk heen? En de koorts dwingt de deuren open, en er staan van binnen gemeene woorden op geschreven.

Onwetens spreken haar lippen ze uit. Vader en moeder staan erbij -, ze horen het.... David hoort het.... de dokter hoort het, en ze durven elkaar niet aanzien, ze gruwen van haar.

En ik kan het toch niet helpen, dat ik ze weet....

Jawel -, je had ze nooit mogen lezen. En bovendien begrijp je ze alleen omdat je slecht bent....

Altijd naderhand zal ze het in hun ogen zoeken.... wat is er toen gebeurd.... wat heb ik gezegd? Maar nooit kun je het in woorden vragen, en nooit zullen ze het in woorden zeggen. Er is de kans, dat je ijelende sterft.... dan is dat het laatste geweest, en hun laatste herinnering deze: Ze was niet edel en ze was niet rein. (Bruggen 2006: 11-12)

Door de laatste zin maakt Eva duidelijk dat als de mensen in haar omgeving ontdekten waaraan ze denkt en welke woorden ze kent, zouden ze haar onkuis en onrein vinden wat ze koste wat het kost wil vermijden. Daarom wordt ze bang dat ze ook longontsteking krijgt die koorts zou veroorzaken en iedereen zou zien wat ze binnen haar hoofd verbergt. Bovendien is het voor Eva duidelijk dat het meisje dat de gemene woorden begrijpt, slecht is. Er is geen ruimte voor polemieken, je bent of goed en in feite absoluut onwetend of krijg je kennis van de zaken van het lijf en dan ben je slecht. Er is dus een duidelijke relatie tussen gender, seksualiteit, schaamte en angst. Binnen het discours van een keurig fatsoenlijk meisje mag je je niet met het seksuele bezighouden, dat is de genderrol die van Eva wordt verwacht. Wie van dit discours afwijkt, wordt onrein beschouwd wat zich manifesteert in het geval van het zieke meisje dat ijelend bij hoge koorts slechte woorden vertelt. Daarom schaamt Eva zich voor waarover ze nadenkt, vindt zichzelf slecht en vreest dat haar gedachten naar buiten zullen komen.

Het is volgens haar cruciaal dat ze rein blijft vooral om aantrekkelijk te kunnen zijn voor de man. Op school heeft ze een leraar lief en ze peinst erover dat ze altijd alles wil doen wat behoorlijk voor een meisje wordt beschouwd. Het

poststructuralistische feminisme sprak hier over het kleine mannetje in het hoofd van de vrouw die haar controleert, hoewel ze in de werkelijkheid niet bekeken wordt. Dit panoptische mannetje wordt binnen de poststructuralistische feministische kritiek beschouwd als één van de verschijnselen van de onderdrukking door de vrouwen opgedrongen geconstrueerde vrouwelijke identiteit. Over het panoptische mannetje in de woorden van Eva:

En niet meer twisten om nietigheden en niet meer zelfzuchtig.... en thuis beter je best doen en niet altijd alles vergeten, dat je wordt opgedragen, en niet je stootkant maar opspelden, maar behoorlijk naaien.... en je nagels beter schuieren.... en voortaan je hele leven zo, en jezelf vanbinnen helemaal zo, dat hij elke minuut van de dag en de nacht bij je binnenkomen, bij je binnenkijken mag, waar je ook bent, wat je ook doet en dat er niets is, in je niet, aan je niet, waarvan je zou vrezen dat hij het zag. Geen gedachte. Maar waarom heeft De Veer hem haar opstellen laten lezen? (Bruggen 2006: 13-14)

Eva noemt een paar eigenschappen en werkzaamheden die naar het discours over een gehoorzame vrouw passend en wenselijk zijn voor de vrouw. Door het gebruik van de tweede persoon zien we opnieuw dat het om een in de wereld om haar heen gevormd discours gaat dat echter Eva's genderidentiteit sterk beïnvloedt, omdat het zich als legitiem manifesteert en bovendien is het noodzakelijk om deze regels te volgen of je goedgevonden wil worden door de man. Denken en eigen mening verdedigen is blijkbaar Eva's natuurlijke wijze van behandelen, maar ze realiseert dat de omgeving haar liever thuis zitten en *behoorlijk naaien* zou zien. Twisten mag ook niet, omdat de echtgenote haar man niet tegenspreekt. In dit opzicht wil ze in de woorden van Judith Butler gender doen, omdat ze gelooft dat het herhalen van praktijken die typisch zijn voor een gehoorzame vrouw noodzakelijk is om aangenaam gevonden te kunnen worden door de man.

Loekie is blond en blank en braaf, ze is de lieveling van alle leraren. Ook van hem?
'Vindt u misschien ook Loekie aardiger dan mij? Vindt u ook misschien Loekie....
het liefste meisje van de klas?'
Hij stond bij de kast.
'Wat vraag jij dwaze dingen.... domme.... kinderachtige dingen.'
Tegen de zoldering trilde het licht. Ze zweeg.... een beetje beschaamd, een beetje
verslagen en.... een beetje getroost. (Bruggen 2006: 16)

In deze passage komt het discours aan bod dat het voornaamste wat de vrouw begeerlijk maakt, haar schoonheid is. Omdat Eva van joodse afkomst is, kan men vermoeden dat ze donkere haar en huid heeft, verder in de tekst heeft het Eva erover dat ze op school 'gele zigeuner' werd benoemd. Ze vreest dat haar leraar eerder een blank en blond meisje aantrekkelijk zou vinden dat bovendien naar Eva's mening braaf is, d.w.z. dat goed is, dat waarschijnlijk in tegenstelling tot Eva geen gemene woorden begrijpt. Eva wordt dus slachtoffer van dit discours over de schoonheid van de vrouw, die bovendien door bepaalde regels gedefinieerd wordt wat haar onzeker maakt.

Toen deed hij het examen en kreeg de beurs en ging naar de school in het noorden, waar oom Elie woont en kwam voortaan alleen nog de vakanties thuis. Dan vingen de oude tochten weer aan, ze liepen langs de haven, telden de schepen. Ze heeft hem elken herfst moeten schrijven, hoeveel er overwinteren zouden - je ziet dat aan de scheefgetrokken ra's - ze schreef het hem trouw als de Haidarabad weer was binnengeloopen. Ze hebben hele bundels winterdagen samen, ze hebben hele bundels zomerdagen samen, maar nu zijn die jaren voorbij. (Bruggen 2006: 19)

De persoon die examen deed was David, Eva's broer. Eens waren ze kinderen en deden alles samen, maar dan moest David gaan studeren en Eva bleef alleen. Het was vanzelfsprekend dat jongeren een goede opleiding kregen wat niet nodig was voor meisjes, omdat hun primaire genderrol, hoewel het al na de eerste feministische golf was, op de echtgenote en moeder te worden berustte.

3.3.2 Tweede hoofdstuk - *Naar huis*

Ze zegt: 'Alle mannen zijn hetzelfde, en alle mannen zijn... zó.' (...)
'Ja, die avond aan tafel had ik het al aan voelen komen.... die ogen.... telkens als zijn vrouw even niet keek.... ogen van mannen, die ik zo ken.... en 's morgens vroeg al op de trap.... Toen heb ik mijn deur gebarricadeerd. Eerst mijn tafel ervoor, en daar een stoel boven op, en op een blad een stapel boeken, mijn karaf en glas.... dus je begrijpt, als dat naar beneden was gekomen.... daar slaapt geen mens doorheen.... En wat denk je...? Door het raam! In zijn eigen huis! Een dominee.... getrouwd.... drie kinderen....'
(Bruggen 2006: 33)

In dit stukje tekst krijgt Eva van haar vriendin Andy te weten dat ‘alle mannen aan seks denken’ ongeacht hun maatschappelijke positie. In dit geval ging het om een getrouwde man en bovendien een dominee wat het hoogste reinheid in de ogen van jonge Eva, namelijk het geloof en de kerk, zeker problematiseert. Het officiële kerkelijke discours van het sacrament van huwelijk wordt hier door de handeling van een dominee sterk beschadigd. Het verhaal van Andy laat namelijk zien dat de vaststaande regels zelfs door degenen worden overtreden die ze het meest zouden eren.

Verder spreekt in deze passage Andy over ‘ogen van mannen, die ze zo kent’, wat een probleem voorstelt dat regelmatig wordt gehanteerd door feministische critica’s, namelijk de man die actief vrouwen bekijkt wat de vrouw in de passieve positie van het bekeken object plaatst.

Ja... Andy... ja, vertel het mij! Vertel mij wat hij durfde zeggen, wat hij probeerde te doen!... Voer mij die wereld in, die wereld van het bijtende licht. Neen... Andy... neen... vertel het mij niet. Er was een meisje in het boek, een meisje dat Ethel heette, een wees, tussen slechte mensen verdwaald. Er lag een boek op de piano... een boek met ‘onzedelijke verhalen’... en met... ‘verdorven afbeeldingen’... ze was alleen in de kamer... en niemand had haar kunnen zien... en nooit zou het uitgekomen zijn... Toch deed ze het niet. *‘Ethel verfrommelde vol afgrijzen het afschuwelijke pamflet tot een prop en wierp het in het haardvuur.’* Zo wil ik zijn, ik wil niet slechter zijn.... Help mij, Andy, vertel mij niets.... niets meer van al die slechte mannen.... van die man in het stadje, waar je met je ouders woonde, waar je op de meisjesschool ging, die je beetgreep in het park.... van die apotheker, die slechte briefjes verstopte in je pillenfleschjes.... van die dokter.... die dokter.... o zelfs een dokter.... aan wien je je toevertrouwen moest.... vertel mij niet wat ze zeggen, niet wat ze zoeken. Er is iets in mij, dat reikt naar het bijtende licht.... maar er is ook iets in mij, dat er zich afwenden wil.... Ik wil weten en niet weten, ik wil horen en niet horen.... (Bruggen 2006: 35)

Andy vertelt Eva over de *slechte mannen* die hun goede manieren vergeten en zich onfatsoenlijk gedragen in het gezelschap van de vrouw. Eva wil haar ideaal van het nette meisje, dat hier gerepresenteerd wordt door een personage uit een boek, niet verraden, maar tegelijkertijd is ze zeer benieuwd wat Andy heeft te zeggen over die bedorven mannen. In haar perceptie van de wereld is ze gesplitst tussen het goede en het slechte. Blijkbaar is er binnen het discours over een

fatsoenlijk meisje geen plaats voor meerdere mogelijkheden of alternatieven, je wil of alles of niets weten.

‘Heb ik...? Heb ik...? Op school zeiden ze: gele zigeuner.’

‘En je korte haar.... je grappige jongenshaar.... hoe kom je eigenlijk aan je korte haar? Ben je misschien pas ziek geweest?’

‘Nee, ziek ben ik nooit.... O maar dat haar, die gekke historie.... ik moet soms nog lachen, zoals ze opkeken die dag. Ze wilden thuis dat ik vlechten zou dragen.... ze vonden dat netter.... ik liep altijd zoo verwaaid.... maar ik wou het niet.... en zo, op een dag, kwam ik hiermee aan. En nu ben ik iedere morgen in vijf minuten klaar.’

‘Je lijkt er een jongen mee.... en ik zou je voor een jongen kunnen houden.... maar ik ben blij dat je geen jongen bent. Jongens zijn gemeen.... ik zou bang voor je zijn.’ (Bruggen 2006: 37)

Ten eerste kan hier het discours geïdentificeerd worden dat mannen en vrouwen anders eruit horen te zien, thuis probeerden ze Eva het passende patroon over te brengen, maar het lukte niet. Kort haar hebben betekent jongenshaar hebben, een meisje dat afwijkt van de maatschappelijk geconstrueerde vrouwelijke identiteit, wordt zeker wantrouwend bekeken. Dit discours is zo sterk dat Andy Eva zelfs vraagt of ze ‘misschien pas ziek geweest is’, omdat andere reden waarom een meisje haar haar laat knippen, kan ze zich niet voorstellen.

Tegelijkertijd is dit discours nodig om op basis van het discours van heteroseksualiteit de lesbische begeerte tussen de twee vrouwen uit te drukken. Die twee discoursen ondersteunen hier elkaar om een alternatief aan te bieden die geen dominant discours vormt – de lesbische liefde of genegenheid. Gelijktijdig maakt Andy duidelijk dat het toch beter is, dat Eva geen jongen is, omdat jongens gevaarlijk voor meisjes zijn. Dat het hier om meer dan vriendelijke gevoelens gaat, wordt verder in de tekst benadrukt door de beschrijving van Eva’s emoties, deze keer in de eerste persoon, wat markeert dat de mogelijkheid van lesbische liefde helemaal niet vreemd voor Eva is, het komt niet van buitenaf. De mogelijkheid blijft echter gesloten vanwege het al genoemde discours van de in feite verplichte heteroseksualiteit die zich weer manifesteert in de zin ‘*Maar meisjes kussen toch niet elkaar op de lippen.*’:

‘Als ik je denk.... in jongenskleeren.... wat een aardig jongetje je zou zijn....’
O Andy.... ik word heelemaal warm als je zo zoete dingen tegen mij zegt....
En nu gaan ze stil, want nu weet Andy niets meer, nu heeft ze niets meer te zeggen.... ze
gaan in donker op en neer het perron en Andy's hand omgloeit de hare, zacht en vast. (...)
‘O vermoeidheid, vreemde loomte.... Deed Andy zich pijn, toen ze ineens haar hoofd op
zij trok? Maar meisjes kussen toch niet elkaar op de lippen. (Bruggen 2006: 38)

Als ik de laatste zin nog met behulp van de theorie van Judith Butler interpreteer, representeert het ‘feit’ dat meisjes niet elkaar op de lippen kussen een bepaalde praktijk die binnen het discours van de verplichte heteroseksualiteit herhaaldelijk geciteerd wordt om de geconstrueerde vrouwelijke identiteit in stand te houden. Met andere woorden wordt de heteroseksualiteit als het normale en goede gezien, terwijl de homoseksualiteit het abnormale en slechte representeert. In deze fase van Eva's leven is ze nog niet in staat om zich tegen dit dominante discours te verzetten, ze weet alleen dat ze een meisje is, waardoor het niet mogelijk is om andere vrouw te begeren, hoewel haar gevoelens iets anders aantonen. Ze probeert zich dus op grond van haar natuurlijke sekse aan de geconstrueerde genderidentiteit aan te passen. Als poststructuralistische feministen het noemen – Eva is hier *door* de identiteit, die haar opgedrongen wordt, onderdrukt.

Niet begrijpen.... niet dadelijk begrijpen....wat moeder bedoelt. O, dat gehate begrijpen, dat als bliksem bij je inslaat, dat je aan alles medeplichtig maakt. Maar kun je helpen dat je weet wat ‘peroe oe-rewoe’ beduidt. ‘Weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u....’ En als ze nu.... als ze nu.... als de bruid.... ja, moeder heeft gelijk, dan is dat in zekere zin een leugen.... een valsheid.... (Bruggen 2006: 42)

Eva is een getuige van een belangrijke discussie over de bruiloft van mijnheer Snoek, die aangeklaagd zou worden op het rabbinaat omdat het is gebleken dat juffrouw Snoek al in verwachting was tijdens de ceremonie, wat als schandaal wordt beschouwd. Juffrouw Snoek smeekt Eva's vader en mijnheer Boasson om vergiffenis, wat illustreert dat de heren van het kerkbestuur het vrouwelijke lichaam totaal controleren, het is wel haar lichaam, maar er wordt voor haar besloten wat ze ermee mag en niet mag doen. Zo ziet het Eva niet, voor haar is het een morele kwestie van goed en slecht, ze begrijpt dat juffrouw Snoek gelogen

heeft en hoewel ze met haar medelijdt, problematiseert ze het feit dat het lot van de vrouw in de handen van mannen ligt niet.

3.3.3 Derde hoofdstuk - *Stemmen*

Andy zou het nooit goedgevonden hebben, maar Andy is weg, ze is weggelopen met een getrouwde man, hij wachtte bij de sluis, hij had een glinsterenden, waaienden baard. Zonder afscheid is ze weggegaan.... er waren al dagen vooraf geweest, dat ze nauwelijks meer groette, het rukte iets uit en een bloedende holte bleef, maar ze kon toch niet Andy's jongen zijn, ze wil een meisje zijn. (Bruggen 2006: 56)

Eva herinnert zich het moment wanneer Andy van Eva een jongen wilde maken, d.w.z. wanneer er een erotische spanning tussen hen ontstond en ze concludeert dat ze toch nooit haar jongen kon zijn, omdat ze een meisje wil zijn. In het dominante discours van de heteroseksualiteit is het niet toegestaan om lesbisch te zijn, waaraan Eva zich ook in het derde hoofdstuk van het boek aanpast. Eva weet dat als ze een meisje wil blijven dan moet ze haar lesbische, of in haar geval biseksuele, begeerte onderdrukken. Het deconstructieve lezen onthult in dit opzicht dat de alternatieve homoseksuele oriëntatie weggedrukt is. Door het gebruik van de derde persoon is het echter te zien dat het hier niet om haar innerlijke overtuiging gaat, het is duidelijk dat ze zich aan het in de maatschappij al gevormde dominante discours bewust wil aanpassen.

‘Modern’ en ‘chique’ moet alles zijn. Van kleren: ‘het nieuwste’ of: ‘iets apart.’ Gemakkelijk is het allerm minst, je wordt er niet uit wijs, je hebt letterlijk altijd iets verkeerd gedaan. (Bruggen 2006: 57)

Deze passage wijst aan dat Eva een probleem heeft met de vrouwelijke rol in de maatschappij die gekenmerkt wordt door de vanzelfsprekendheid van het vrouwelijke gevoel voor mode. Als je als vrouw deze rol niet lijkt te kunnen vervullen, kan je minachtend aangekeken of zelfs uitgelachen worden.

Zij stond aan het raam.... ze hoorde hem achter zich.... voelde hem achter zich.... voelde hem komen.... een rilling in de holte tussen haar schouderbladen.... en daar was hij, naast haar, en zijn arm lag om haar heen. En zo stonden ze samen.... de warmte van zijn hand

om haar heup, en hij toch een vreemde. O, blijf daar niet naast mij, jij vreemdeling, jij vreemde, je bijzijn is onzinnig, is ondraaglijk.... o blijf op mijn heup, jij warme hand. En toen kwam er een oud vrouwtje de synagoge uit....(...)

.... Hij liep naar de tafel terug, hij zei iets tegen Selien, hij lachte, gooide zijn hoofd achterover.... o, ze rilde.... zijn witte tanden, zijn rode lippen. Neen, neen, neen.... niet aan denken. (Bruggen 2006: 59-60)

Blijkbaar vecht Eva met twee kanten van haar persoonlijkheid. Aan de ene kant wil ze altijd fatsoenlijk denken en zich passend gedragen, maar aan de andere kant is ze opgewonden door de aanraking van de hand van een in feite vreemde man. Het maatschappelijke discours is duidelijk, je kan je zoiets als een nette vrouw niet permitteren, dat zegt het hoofd, maar het lichaam spreekt anders.

Ze zegt van al dit in haar vragende, naar hem klagende, geen woord, niets.... enkel zegt ze: Neen, neen, neen.... en worstelt zich in donker van hem los.

‘Maar wat doe je eigenlijk hier.... als je niet wilt, als je niets wilt....?’

O, meen je dat.... o, meen je dat ik dit begeer.... komen daarvoor meisjes.... En dat durf jij, jongen.... jij durft dat zeggen tegen mij, tegen Mij....! Er schoot een hete zuil omhoog en ze zag het als voor haar ogen geschreven staan: Mij met een hoofdletter! Als in de Tien Geboden: ‘Gij zult Mijn naam niet ijdelijk uitspreken.’

En ze rilt van schrik, - want wat beduidt dit gevoel, dat haar vulde als een vlam en weer verkromp....? (...) Hemel, hoge, starende Hemel.... ben ik daarvoor hier.... ben ik hieraan overgeleverd? Nooit meer.... nooit.... o, je kunt het zeggen!’ (Bruggen 2006: 67)

Eva ontmoet in het donkere tuintje een man die voor de lezer niet bekend is. Ze volgde blindelings haar begeerte, maar toen het al leek dat er iets tussen hen gaat gebeuren, verandert ze haar mening en wordt geschrokken door de zekerheid van de man dat ze zal doen wat hij verwacht. De man is verward en begrijpt niet, waarom Eva de moeite deed om te komen hoewel ze ‘niets wil’, waarmee met alle waarschijnlijkheid de seks wordt bedoeld omdat er al gezoend werd. Het gebruik van hoofdletter in het voornaamwoord ‘Mij’ duidt aan dat Eva steeds meer van haarzelf begrijpt. Op deze plaats blijft ze echter nog steeds gebonden met de discoursen om haar heen, want ze maakt gebruik van de passage uit de Torah. Vervolgens wordt ze onrustig, want ze is bang dat de seksuele begeerte het

allermachtigste voor haar vormt, waardoor ze in dat tuintje met een vreemde man is beland.

‘En in de dingen van 't Lijf, die hun zoveel zorg en bekommring bereiden, is dit immers de wet, die elk wel weten kan. Elk weet ze, en ze is zó zeer eenvoudig. Alleen Liefde in hoogste spanning, sterker dan alles in de ziel, maakt lijfsverlangen goed.’

(Bruggen 2006: 68)

Deze passage is zeer belangrijk voor de ontwikkeling van de identiteit van het hoofdpersonage Eva, omdat ze hier een stukje tekst uit het boek *Johannes Viator* leest dat haar een houvast aanbiedt in haar constante innerlijke strijd die met het seksuele heeft te doen. Eva bleek problemen te hebben met het oscilleren tussen het goede, gerepresenteerd door de geest die onder alle omstandigheden zich fatsoenlijk te gedragen beveelt, en het slechte, dat zich manifesteert door het verlangen. In *Johannes Viator* wordt duidelijk gemaakt dat als het lichamelijke verlangen gerechtvaardigd wordt door de liefde, is het niet meer slecht of zondig, je hoeft zich niet meer te schamen omdat de liefde het goed maakt.

Bauk, als altijd dadelijk met dat rood-overvlamde gezicht: Jij begrijpt geen principiële dingen, omdat je een meisje bent, een echte ouderwetse vrouw, enkel gevoelsmens. Jij windt hem om je vinger, de malle oude kerel, en dan ben jij al tevreden....’

(Bruggen 2006: 69)

Bauk, zelf een vrouw, verwijt Eva dat ze ‘geen principiële dingen begrijpt’ alleen vanwege het simpele feit dat ze een vrouw is. De binaire tegenstellingen zijn hier duidelijk – de man is in tegenstelling tot de vrouw van natuur in staat tot denken. Binnen dit discours gelooft Bauk dat gender essentieel is aan de mens en dat het zelfs de intellectuele capaciteit van het individu bepaalt. Hier wordt goed getoond dat de discourses die benadelend voor de vrouw zijn, niet alleen maar door mannen hoeven in stand gehouden te worden. De discourses die de patriarchale macht demonstreren, beïnvloeden alle mensen ongeacht hun sekse of gender.

‘Erbarmen’?.... ‘Gehoorzaamheid’?.... ‘Honger’?.... Eén van drie.... of geen van drie.... of alle drie....? O, ik weet het niet, ik weet het niet.... ik weet alleen maar dit:

Ontucht.... overspel.... ontucht.... overspel.... Het klopt als een klok, het slaat als een hart.

‘Ik ben. Dit ben ik.... dit is mijn Lijf. Binnen in mijn Lijf draag ik mijn Geweten, ben ik mijn geweten. Er zijn de Dingen van het Lijf, en er zijn de Dingen van het Geweten.... en ik ben alleen. Ik ben heel alleen. Mijn lijf is het lijf van de hele wereld.... en mijn geweten is het geweten van de hele wereld....en ik ga zo alleen als die prop papier door het donker, door de eindeloos lange straat. (Bruggen 2006: 74-75)

Aan het einde van het derde hoofdstuk ervaart Eva een echte splitsing van zichzelf, het doet denken aan het filosofische dualisme, aan de relatie tussen de menselijke geest en materie. Het lukt haar nog niet om de Ene te vinden, om zichzelf als één stabiele persoon te beschouwen, haar innerlijke strijd, die al vanaf het begin van het boek te voelen is, wordt in deze passage het best omschreven. Dat Eva zichzelf tussen Geweten en Lijf splitst, kan geïnterpreteerd worden als de botsing in het menselijke subject van de tot nu toe genoemde discoursen en eigen gevoelens die niet te verzoenen zijn.

3.3.4 Vierde hoofdstuk - *Ontmoeting*

...ze zeggen, dat hij wil gaan scheiden van zijn vrouw en wil gaan trouwen met Joop.... ze zeggen dat ze hem alleen wil zoenen als hij haar geld geeft.... en ze koopt er zijden blouses voor. Ze heeft er een paarse en ze heeft er een rood-en-groen gestreepte voor gekocht.... Met een werkster.... met een vrouw.... die om geld bij een man op zijn schoot komt zitten...Maar mag je in zo een gruwel geloven, ook al wordt het je verteld, maar moet je niet liever volhouden, zelfs tegen die het zagen, dat ze zich vergissen, en tegen je eigen beter weten in, omdat je toch moet kunnen leven, omdat je toch adem moet kunnen halen. Want daar is nergens vertroosting voor, als dit bestaat. (Bruggen 2006: 79-80)

Eva luistert naar de geruchten over de relatie tussen de directeur van de school en een nieuwe lerares. Er komt het discours aan bod dat de genegenheid van de vrouw te kopen is. Ook in de hedendaagse maatschappij spreekt men vaak erover dat als de man rijk is, krijgt hij elke aantrekkelijke vrouw zonder andere kwaliteiten hoeven te hebben. Hier zien we dat Eva de bestaande discoursen begint in twijfel te trekken (‘*Maar mag je in zo een gruwel geloven, ook al wordt het je verteld...*’)

Bauk geeft Joop van alles de schuld. Haar wangen vlammen. Ze moesten zo'n mens.... zo'n schepsel.... zo'n creatuur.... opsluiten moesten ze haar.... slaag moet ze hebben.... Mannen zijn niet wijzer.... maar een vrouw moet weten dat ze getrouwde mannen met rust heeft te laten.... ze moesten haar.... ze moesten haar.... (Bruggen 2006: 80)

In deze passage wordt het oude discours uitgedrukt dat vrouwen van natuur verleidsters zijn, dus als er iets seksueels tussen man en vrouw gebeurt, wat niet mag, wordt de schuld eerder de vrouw gegeven, hoewel, zoals in dit geval, is het de man die getrouwd is, terwijl de vrouw geen andere relaties heeft. In dit discours worden mannen als absoluut machteloos beschouwd wanneer geconfronteerd met naar hun mening een aantrekkelijke vrouw. Weer zien we dat het zelf een vrouw is, die de behandelde vrouw *schepsel* en *creatuur* noemt, de vrouwen zijn dus tegen de discoursen die voor hun sekse schadelijk zijn niet immuun. Het is interessant dat in zekere zin worden mannen in dit discours bijna kinderachtig gezien, wat, zoals het al Wollstonecraft heeft beschreven, een typische eigenschap is die traditioneel door mannen aan vrouwen wordt toegeschreven. Het verschil wordt gevormd door het feit dat terwijl kinderachtige vrouwen 'logisch' gecontroleerd en begeleid moeten worden door de wijzere mannen, kinderachtige mannen juist beschermd moeten worden tegen de slechte invloed van de vrouw. Dezelfde eigenschap (kinderachtigheid) heeft dus verschillende implicaties voor het individu afhankelijk van zijn gender.

Juffrouw Korff drukt de handen tegen haar oren. 'Cynicus.... cynicus.... zó word je, als je geen geloof meer hebt.' Zelf is ze rooms. Ze zegt: 'Brom zit in de macht van de Duivel gevangen, de Duivel is hem de baas.'

'Maar juffrouw Korff.... gister nog zei u: zo'n man hoort in de gevangenis....Maar als de Duivel hem beet heeft.... dan is het zijn schuld toch weer niet....'

(Bruggen 2006: 81)

Nu problematiseert Eva direct wat er gezegd wordt, niet alleen maar in haar eigen gedachten, en ze vraagt Juffrouw Kroff hoe komt het dat de directeur volgens haar nog gisteren een crimineel was en vandaag wordt hij gerechtvaardigd door te constateren dat hij door de duivel was bezet. Voor de vrouw heeft Juffrouw Korff blijkbaar geen rechtvaardiging, wat impliceert dat de vrouw altijd goed weet wat ze doet en ze doet kwaad met opzet. De man is daarentegen een slachtoffer of van

de vrouwelijke kracht die op het seksuele berust of van de duivel, in ieder geval is het niet zijn eigen schuld.

Maar hij beweegt.... en het is een man.... en zelf ben je een meisje.... hij is een man, en je kent hem heelemaal niet.... hij is veel ouder dan jezelf.... een deftig heer in grijze kleren.... Maar zijn ogen en je eigen ogen -, enkel ogen was hij, enkel ogen was je zelf, maar nu is hij een man, een heer, die je heelemaal niet kent -, en zó kijk je een vreemde heer toch niet aan. Het is onfatsoenlijk.... het is ongepast, en het is je geluk dat je maar alleen bent.... Maar onze ogen hebben tot elkaar gesproken en ik was geen meisje en hij was geen man, en we hebben elkander toevertrouwd, wat we beiden weten, dat muziek ondoorgrondelijk is. (Bruggen 2006: 95)

Eva ziet een vreemde man bij een concert die haar bevalt en vanwege de aanblik van hem weet ze dat hij haar ook met interesse bekijkt. Door het feit dat ze een fatsoenlijk meisje moet zijn en hij een deftige man is, kunnen ze echter niet elkaar aanspreken. Eva somt de redenen op waarom het niet mogelijk is om hem te stoppen – *het is ongepast, onfatsoenlijk, zó kijk je een vreemde heer toch niet aan*. Al deze redenen komen niet van haarzelf, het gaat om de regels van goede manieren, regels die deel uitmaken van een in het algemeen geaccepteerd discours. Vanwege dit discours, dat Eva sterk beïnvloedt, kan ze niet doen wat ze wil en wat ze gelooft dat hij ook zou willen. Het is veelzeggend dat er meerdere keer de woorden *meisje* en *man* worden gebruikt, ze worden namelijk geladen met maatschappelijke plichten en beperkingen die binnen het genderdifferentiatediscours mannen en vrouwen moeten accepteren. De maatschappelijke verdeling naar gender met alles wat ermee samenhangt moet nu bij Eva overwinnen, je kan iemand die niet fatsoenlijk aan je voorgesteld was, niet aanspreken:

Hij is een vreemd heer voor mij -, ik ben een vreemd meisje voor hem.... zó ontmoet je in treinen en op boten, op het postkantoor, op straat, in gedrang, alle dagen honderden vreemden, en duizenden in een jaar.... en gaat ze voorbij of ze bladeren, of ze stenen waren.... Zullen we zó elkaar voorbijgaan.... omdat we immers geen ‘familie’ zijn, geen ‘vrienden’, geen ‘kennissen’, elkaars naam niet eens weten, of in welk huis wij wonen, niet aan elkaar zijn voorgesteld. Of vogels.... twee alleen elkander tegenvliegend in volle vertrouwelijkheid, van alles los, boven alles uit, tussen geelgrijs golvend water en een geelbeloopen avondhemel? Neen.... man en meisje zijn we gebleven.... en gingen elkaar voorbij.... (Bruggen 2006: 97)

3.3.5 Vijfde hoofdstuk - Meidag

Dit mag niet. Ebner, arme man, eenzame man, oude man, kom naar mijn lippen.... kom naar mijn lippen, die als warme kersen zijn.... ik geef ze je, je moogt ze nemen.

Maar Ebner is een fatsoenlijk man, zelf ben je een fatsoenlijk meisje -, een fatsoenlijk meisje moet je zijn. Bij een man moet je altijd 'onfatsoen' vrezen.... 'onfatsoen' is een woord van moeder, waar je soms ineens om lachen moet. Mannen zijn niet wijzer, mannen moeten kort-gehouden worden, zó zegt Bauk. Als Ebner mij nu zou willen kussen.... dan zou ik hem een oorveeg moeten geven!

Was het niet 'Kobus en Agnietje'? En ook nog een verhaal van een 'weeuwte'. En bij Staring. Ja -, en Justus van Effen. Overal. Je leest niet anders. Er waren altijd 'brutale vrijers', die zoeken 'kusjes te rooven.' En alle fatsoenlijke meisjes staan met oorvegen klaar. Maar de brutale vrijers zijn niet boos, integendeel! Want als Agnietje.... ach, het was Agnietje toch wel.... als ze de oorveeg vergeet, en als ze zegt: 'Roof jij maar kusjes, Kobus, zoveel je begeert....', dan ziet ze Kobus niet meer terug. Maar hoe ferner de oorveeg, hoe eerder de bruiloft. Want ze wil daarom wel met hem trouwen, al geeft ze hem een oorveeg voor een kus. 'Kol digfien jeise wejeigol' - maar een oorveeg voor een kus. En dit is een wonderlijke wereld, en dit is een ingewikkelde geschiedenis.... en begrijpen doe je het niet, maar meedoen moet je toch. Of ze zouden je verachten en je wilt niet veracht zijn. Je kunt het niet verdragen, dat iemand je verachten zou.

(Bruggen 2006: 104)

Weer vecht Eva met haar innerlijke begeerte die gehinderd wordt door de altijd terugkerende gedachte dat ze zich *fatsoenlijk* moet gedragen. Ook komt hier de feministische uitgangspunt ter sprake die eruit bestaat dat dochters de traditie van hun moeders volgen. Moeders waarschuwen hun dochters voor het onfatsoenlijke ten opzichte van mannen, als een fatsoenlijk meisje moet je zich weerhouden, het is vooral de taak van de vrouw omdat de schuld zou aan haar gegeven worden, de mannen kunnen zich toch niet helpen.

Verder peinst Eva over het discours dat ze uit boeken kent, namelijk het idee dat de vrouw boos moet lijken als een man een kus van haar wil *roven*. De man wordt in dit discours actief beschouwd, terwijl de activiteit van de vrouw alleen maar door haar weerstand gerepresenteerd wordt. Dit is problematisch niet alleen vanwege de in feite verplichte passiviteit van de vrouw die slechts moet wachten tot een man voor haar kiest, ze zelf mag haar begeerte niet laten zien, maar ook omdat dit tot zekere mate het idee ondersteunt dat als de vrouw nee zegt, en zelfs de man een oorveeg geeft, bedoelt ze eigenlijk ja en bovendien

hoopt ze zelfs op huwelijk. Wanneer de vrouw echter rechtstreeks toont dat ze geïnteresseerd in de man is, verdwijnt hij omdat het te makkelijk was. De actieve demonstratie van de mannelijke seksuele begeerte is in dit discours absoluut acceptabel en zelfs wenselijk, de vrouw moet echter haar erotische gevoelens verbergen. Eva maakt duidelijk dat ze dit patroon helemaal niet begrijpt, maar ze is zich ervan bewust dat ze zich aan dit discours onderwerpen moet, tenzij ze niet veracht wil worden door haar omgeving.

Ebner is nooit getrouwd geweest.... misschien weet hij niet eens wat je bedoelt.... maar Andy heeft mij vroeger eens verteld, dat ook ongetrouwde mannen die heimelijke dingen weten.... Hij keek naar mijn lippen. Ik draag vandaag voor het eerst deze witte jurk, die Dora voor mij maakte, omdat het de Dag is....
Mijn witte jurk. Mijn rode lippen. Je moogt dat niet zeggen, Bauk. Je hebt er het recht niet toe. Het is niet alleen je eigen geheim, het is het ellendige geheim van ons allen. Als hij het weet van jou, dan weet hij het ook van mij. Ik wil niet dat een man dit weet van mij, althans wil ik niet, dat hij eraan denkt als hij mij ziet. (Bruggen 2006: 109)

Eva is geschrokken, omdat Bauk in de aanwezigheid van andere mannelijke vrienden geen probleem lijkt te hebben met het praten over de menstruatie. Voor Eva is dat een *ellendig geheim* van alle vrouwen, die volgens haar elkaar zouden moeten helpen om dit geheim verborgen te houden. Eva ervaart de maandbloeding blijkbaar als iets kwetsbaars, misschien zelfs vies, in ieder geval is het voor haar een gebied, waarover niet mag gesproken worden voor de man. De rest van de gezelschap heeft er echter geen begrip voor:

‘Wat heeft Eva, Bauk? Waarom huilt ze zo?’
‘Het kind is gek. Je zou met Ebner, met een man van zijn leeftijd, nog niet eens mogen praten over doodgewone, natuurlijke dingen.... Seksuele aangelegenheden....’ O weer.... weer.... ga je gang maar.... bonk maar.... stomp maar.... ik ben er al niet eens meer bij....
‘Met haar duffe romantiek.... bourgeois-schijnheiligheid.... maar dat noem ik vuil.... ja, dat noem ik vuil.... Daar hoopten we nu eindelijk eens van af te komen.... als eerlijke, moderne mensen....’ (Bruggen 2006: 111)

De anderen leggen Eva uit dat over het seksuele en lichamelijke openlijk te praten niet om te schamen is onder moderne mensen. Volgens hen is Eva gebonden door hypocriete burgerlijke conventies en in die zin bieden ze Eva een alternatief

standpunt waarmee ze haar wereld, die tot nu toe door specifieke discoursen werd gevormd, deconstrueren.

3.3.6 Zesde hoofdstuk - *De nacht*

‘En je hebt toch een heel goed hoofd, je kunt alles dadelijk begrijpen.’ Samen op een bank aan den vijver. En de vijver glanst. En de torenklok slaat.

‘Wonderlijke jongen.... dacht je dat ik dom was? Waarom zou ik dom zijn....? Zie ik er dommer uit dan ik ben? Ben ik dommer dan ik eruitzie....?’

Een laffigheidje uit een meisjesboek.

‘En waarom heb je dan nooit....voor de hoofdakke bijvoorbeeld....of middelbaar Nederlands.... of zoiets....?’

‘Het is zelfs nooit.... in mij opgekomen.’

‘En je toekomst?’

‘Ik denk nooit aan mijn toekomst, ik denk aan mijn verleden, en ik weet, dat ik leef, nu.’

(Bruggen 2006: 132-133)

In dit hoofdstuk komt de stereotiepe blik op vrouwen voor. Het gaat namelijk om de verwachting dat de vrouw min of meer geen bevoegdheden heeft om zo slim als de man te kunnen zijn. Wanneer Ben, met wie Eva trouwde, haar een compliment geeft over haar intellect, klinkt het zoals hij het bijna als iets wonderlijks ervaart dat ze een goed hoofd heeft.

Als ik Eva's uiting over haar toekomst met behulp van de deconstructieanalyse van Derrida ga bekijken, kan ik constateren, dat Eva de mogelijkheid van betere opvoeding had weggedrukt, wat zeker door de maatschappelijke verwachtingen en normen qua haar gender werd beïnvloed. Ondanks deze bewering is het duidelijk dat Eva geen ouderwetse ‘domme’ vrouw is, haar natuurlijke persoonlijkheid wordt gekenmerkt door aanhoudende overpeinzingen over min of meer alles wat het leven betreft. Daarmee hangen de twijfelen samen, Eva voelt de zgn. slingerslag en ze weet dat niet iedereen er bewust van is:

‘Agaath.... je hebt een balkon, een balkon als dit, waar ik nu sta en de huivende populieren zie. Ga naar buiten, in een nacht als deze. Dan zal je de slingerslag voelen. Dan zal je met alles één zijn, in de slingerslag gevangen. En neemt je de slinger mee naar links, dan veracht je het leven en je rukt aan je keten, en je zoudt den Meest-Verhevene

willen volgen.... en alles is vervuld met de straling van de Vurige Wagen. En neemt je de slinger naar rechts, dan haat je de dood en klemt je aan het leven, zoals beesten zich aan het leven klemmen, blind. Met de beesten.... en de sterren.... ben je in de slingerslag gevangen.... en buiten den slingerslag is er niets. Niets.’ (Bruggen 2006: 148)

Deze kant van Eva is sterker dan alles, ze is in eerste instantie een denkende vrouw, die de ruimte in moet, het is onmogelijk voor haar om in één of andere smalle schacht te blijven, hoewel het soms een rustiger leven zou betekenen.

Het hele leven heen strijdt Eva met het lichamelijke verlangen en de, laat maar zeggen, zuivere rechtvaardiging ervan. In dit opzicht laat ze zich beïnvloeden door het idee van de schrijver Frederik van Eeden, die in zijn boek *Johannes Viator* schrijft dat slechts de liefde het lijfsverlangen goed maakt.

De moraal van Van Eeden heeft als gevolg dat Eva zich schaamt voor haar lichamelijke verlangen. Ze heeft het gevoel dat ze eerst verliefd moet worden, dan trouwen en pas daarna mag ze haar verlangen bevredigen. Dit is de klassieke ‘ouderwetse’ regel, het lichamelijke verlangen is sowieso zondig, maar het kan gerechtvaardigd zijn, wanneer je in het huwelijk treedt en er kinderen van krijgt.

De enige mogelijkheid hoe Eva haar lichamelijke verlangen bevredigen kan, wordt dus voor haar in deze fase door het huwelijk gevormd. De liefde is de eerste stap, Eva probeert zich ervan te overtuigen dat Ben een onderdeel van haar is, dat ze samen een éénheid vormen, die door de liefde wordt verbonden. Ze wil dat het zo zou zijn, zodat ze tot rust kan komen wat dat lichamelijke verlangen betreft, maar ze voelt het zo werkelijk niet:

Ben alleen.... zat naast mij. Eigenlijk moest jij nu ook, met dit alles, in mij zijn, deel van mij zijn.... Zo moet het, zo wil ik het. En ik greep zijn hand, en ik lei mijn hoofd tegen zijn schouder aan.... en hij speelde met mijn oor. Hij zei.... kindje, kleintje.... En toen zei ik.... ja, ik zei het, het grote, zoete woord. Ik zei ‘mijn lieveling.’ Omdat ik wilde dat hij mijn lieveling wezen zou. Maar het bleef mij plagen -, zelfs de nacht vergaf het mij niet. Ik werd er wakker mee. O, je moogt niet nodeloos, niet ijdelijk.... Mijn Naam.... Hetzelfde. (Bruggen 2006: 134)

De tweede stap wordt door het huwelijk en het heerlijke huishouden gevormd, waarin alles in feite klaar staat voor de komst van kinderen. Eva ziet het als de noodzakelijke voorwaarde, waardoor hun seksuele leven gerechtvaardigd kan

worden. De rechtvaardiging wordt in de volgende passage symbolisch uitgedrukt door de stelling dat het echtpaar nu onder de ogen van Johannes Viator kan komen, een fictieve man die Eva het discours over de enige mogelijkheid van het zuivere seksuele leven heeft uitgelegd:

Dit zijn dus: ‘De Dingen van het Lijf.’ Je kunt Johannes Viator onder de ogen komen. We hebben niets om ons over te schamen. We zijn getrouwd, we hebben stoelen gekocht en tafels en dit grote bed. Wij zijn heel lief voor elkaar. We hebben alles voor elkaar over. Ben zegt: ‘Je ziet wit; zou je niet eens een poosje rust nemen?’ Ik zeg: ‘Nee, jij, jij moet veel harder werken.’ Er was ook dit voorschrift: ‘....in diepere doorgronding, de liefde voor het kind, het ongeborene’. We hebben daarnaar gehandeld. We zijn gerechtvaardigd. (Bruggen 2006: 139)

Pas wanneer alles naar ‘de regels’ gaat, mag Eva het moment van het harmonische samensmelten van twee mensen zonder geweten verwachten:

Je merkt het aan Ben, omdat hij.... zo.... verlegen wordt. Lijfsverlangen. Hij zegt: ‘....of wil je liever slapen?’ Vaak wil je ‘liever slapen’, maar zegt het niet, zegt het nooit.... en dan is er soms de verwachting, als die avond. Er was een rei van ronddansende kinderen.... en elk had in de hand een lint.... en alle linten liepen naar een middenpunt.... naar iets.... Iemand.... stralend.... bindend.... Alle linten, alle ogen, alle vreugden in het stralende, bindende, verbindende. Zó richt zich alles, richten zich gedachten, richt zich alle weten om één gedachte.... (Bruggen 2006: 138)

Het gewenste verwachte harmonieuze samensmelten gebeurt echter niet. Het gaat niet naar Eva’s verwachtingen, het doet haar pijn, er is geen harmonie tussen haar en Ben. Dit is voor haar inderdaad onlogisch, want ze heeft alles gedaan hoe het moet en hoort, ze heeft naar de regels gehandeld. Deze belevenis stelt haar diep teleur.

En daar stond Ben, stond Jaap, twee mannen in hun waardigheid, rechtop, gekleed en ik, Ik, ik, die ook Ik ben.... o, zo-goed als je-beiden, en enkel omdat jullie mannen bent, en ik moet dit lijden, ik die Ik ben, moet hier doorheen. (Bruggen 2006: 142)

Uit de bovengenoemde passage, waarin Eva het moment van haar bevalling beschrijft, blijkt dat Eva zich minderwaardig voelt in gezelschap van haar man en dokter Jaap. Ze als vrouw moet de bevalling ondergaan en ze moet de

aanwezigheid van de dokter uithouden, ofschoon ze in zo'n situatie, waarin ze in feite naakt en machteloos op bed ligt, liever niet bekeken zou worden. Eva beschrijft het als lijden dat je alleen maar vanwege je geslacht moet beleven. De mannen daarentegen mogen altijd waardig blijven met hun kleren aan. In deze situatie benadrukt Eva het feit, dat ze tot die minderwaardigheid gedwongen wordt om biologische redenen, ze kan het niet beïnvloeden, maar tegelijkertijd weet ze dat ze net zo goed is als de mannen.

Verder vind ik in dezelfde passage het gebruik van het voornaamwoord *ik* interessant en veelzeggend. Er staat namelijk '*ik, die ook Ik ben...*'. Naar mijn mening stelt het eerste *ik* met de kleine letter die Eva voor, die momenteel in de kamer ligt te bevallen en die zich ellendig schaamt voor dokter Jaap, een vriend van Ben. De tweede *Ik* met de hoofdletter representeert die Eva, die als vrouw gelijkwaardig is aan mannen en die zich niet minderwaardig hoeft te voelen.

De volgende passage hangt sterk samen met die net behandelde. Er wordt de relatie tussen Eva en haar net geboren kindje beschreven:

Het lag naakt in een bloedstroom.... uitgestooten.... en toen had ik het lief.... ik had het lief met een zó verscheurend medelijden.... leed van de hele wereld, een mantel die op je valt.... loodzwaar.... en ik stierf, maar ik was niet dood.... Schuberts Andante ontvoerde mij, begeleidde mij. En toen ik wakker werd.... wist ik dit: Er was hier zo-even iemand, met wie ik een verzegend medelijden had. (Bruggen 2006: 142)

De verbinding tussen Eva en haar kind wordt in eerste instantie door hun gemeenschappelijke status tijdens de bevalling gevormd. Ze waren allebei weerloos en naakt, waardoor Eva medelijden heeft met haar zoon. Eva voelt in deze zin ten eerste geen spontane moederlijke liefde voor haar kind, ze heeft het lief omdat het kind zich in een gelijkwaardige situatie bevond tijdens de bevalling.

Pas later ontstaat er een duidelijke sterke moederlijke verbinding tussen de moeder en het kind:

O, wat gulzig.... wat gulzig.... je doet mij bijna pijn. Je was te gulzig, je kunt niet meer.... de melk vloeit je mondje uit. Krijg je wezenlijk mijn ogen, ja, het sprekende, levende bruin heeft de troebele grijsblauwe leegten bijna gevuld. Zie je het zelf, kijk je mij daarom zo aan? Je keek mij nooit eerder dan deze nacht zo aan. Ben je dankbaar - omdat je mij zo moogt nemen? Ik ben ook dankbaar, omdat ik mij zo mag geven. En we kijken elkaar aan. En ik heb nooit je vader aangekeken. Hij nam mij en ik gaf mij.... was het wel

zo? Het moet zo geweest zijn, of jij waart hier nu niet met mij, in mijn schoot. We keken elkaar niet aan.... en we.... herdachten het niet.... we duwden het van ons af.... omdat we ons schaamden. (Bruggen 2006: 143)

Verder is in de boven geciteerde passage de laatste zin van groot belang, omdat de lezer hier te weten komt dat het gevoel van schaamte die met seks gepaard gaat niet verdwenen is, hoewel het echtpaar op grond van alle stappen die ze samen gedaan hadden volledig gerechtvaardigd zou zijn.

De al geciteerde zin ‘...ik stierf, maar ik was niet dood....’ interpreteer ik als Eva’s herboren als iemand nieuw, namelijk de moeder. Ze krijgt de zin van haar bestaan door moeder te worden en ze laat haar filosofische overpeinzingen achter:

De deuren rukken in hun voegen, zacht en dof.... de wind vaart om als een matte zucht.... de ruimte roept mij, maar ik kom niet.... jij dreef mij in de engte en het is er mij zoo wel. (Bruggen 2006: 143)

De ruimte representeert hier de vragen over het leven en de aanhoudende twijfelen, hij stelt de persoonlijkheid van Eva voor voordat ze een moeder is geworden. De ruimte roept haar, maar ze kan niet komen, want ze heeft de veilige plaats naast haar zoon gevonden en ze wil er altijd voor hem blijven.

‘De schaamte?’

‘Ik was geen ogenblik zonder schaamte.... ik trok alles over mij heen.’

‘Voor Ben....?’

‘Neen, niet voor Ben. Voor de dokter.... voor Jaap, je weet wel, de vriend van Ben. Hij.... Ernestien.... hij vindt mij lief, ik weet het.... we hebben over zo veel gesproken. En nu zag hij mij zó.’

‘Dat je daaraan dacht....’

‘Ik was geen ogenblik zonder die gedachte. Ik kan nooit vergeten, dat ik een meisje ben. Ik bedoel nu natuurlijk: een vrouw.’ (Bruggen 2006: 141)

Eva is zich sterk bewust van haar vrouwelijke identiteit die in deze fase gevormd wordt door het besef dat ze gelijkwaardig aan mannen is met wie ze ook serieus kan praten. Daarom vindt ze het sterk ongepast dat er een man bij haar bevalling aanwezig was, met wie ze al eerder enkele discussies had gehad. Ze vertrouwt Ernestien dat ze zich daarom enorm schaamde.

Juist deze natuurlijke vrouwelijkheid is voor Eva bepalend, omdat hoewel ze de zin van het menselijke (vrouwelijke) bestaan na de bevalling in de

moederschap heeft gezien, kan ze zichzelf later niet helpen en ze moet de ruimte weer in. Ze praat namelijk met Agaath over haar visie op de wereld nadat Agaath's acht dagen oud kindje was gestorven. Agaath beweert dat ze nooit meer aan iets of iemand wil hechten, ze maakt zich zelfs van haar man los. Deze conversatie heeft als gevolg dat Eva als moeder opnieuw ruimte moet maken voor Eva als vrouw, die van natuur een denkster is:

De deuren klapperen, rukkend in hun voegen, de wind komt niet tot rust. Ja.... nu moet ik toch gaan.... nu moet ik het toch wel weer in de ruimten ervaren.... boven de smalle schachten uit. Nu verlaat ik het blonde, bontomkranste paradijs. (Bruggen 2006: 145)

Voor een korte tijd heeft Eva de zin van haar bestaan in de moederschap gevonden, waarmee ze zich gevestigd zou raken in het discours over de voornaamste taak van de vrouw die door haar rol van de echtgenote en moeder wordt gevormd. De moederschap geeft echter Eva uiteindelijk geen volledige antwoord en ze gaat weer nadenken, deze keer over de vraag, waarom de mens niet getroost mag zijn in de dood.

3.3.7 Zevende hoofdstuk - *David*

Ben zei: 'Maar nu heb je toch weer een ideaal, nu heb je tóch je nieuw ideaal gevonden in de moederliefde, in het moederschap.'

Het was met de Ebners, en er was over het socialisme gesproken.

'Neen, de liefde voor je kinderen is geen ideaal, het is een instinct.'

Anna Ebner zei: 'Ik noem dat cynisch. Dieren hebben instincten. Het moederschap is voor een vrouw het hoogste ideaal.' (Bruggen 2006: 157)

In deze passage vinden we het discours van het moederschap als een natuurlijk vrouwelijk ideaal. Dit discours wordt bevestigd zowel door een man (Ben) als een vrouw (Anna Ebner). Pas in dit voorlaatste hoofdstuk voelt zich Eva erg zeker van haar zaak en verzet zich openlijk, direct en hardop tegen het discours dat haar door anderen voorgelegd wordt, waarmee ze zich niet kan identificeren. Eva maakt duidelijk dat in haar ogen de liefde voor je kind een natuurlijk instinct van de moeder is, waarmee Anna probleem heeft en op basis van de binaire tegenstellingen natuur/cultuur verklaart ze dat instinct voor dieren is, het

moederschap is daarentegen een cultureel ideaal. Eva gaat echter door met de verdediging van haar mening, waarop Anna reageert als volgt:

Anna zei: 'Dit is overspannen gepraat. Je leest te veel. Voor een vrouw, lees jij veel te veel. Ik zie hier de gekste boeken. En je komt er geen stap verder mee. Ik zeg hetzelfde alle dagen tegen Ebner. Het leven is veel eenvoudiger dan jullie het maken, in je overspannenheid. Plotseling vind je Anna Ebner het grootste wonder. Iemand, die het leven eenvoudig noemt. Iemand die zegt: 'Je komt er geen stap verder mee!' Maar Anna zelf zou verkondigen: 'Dat zie je alle dagen.'

Ebner lachte. Dacht hij hetzelfde?

Ben zei: 'Waarom heb je er toch altijd plezier in, alles af te breken, alles uit te pluizen?'

(Bruggen 2006: 157-158)

Anna voelt zich blijkbaar ongemakkelijk omdat Eva het voor Anna duidelijke discours over de moederliefde niet accepteert en zoekt de reden waarom Eva zich niet aanpassen kan. Daarbij maakt ze gebruik van een patriarchale veronderstelling dat het voor een vrouw niet gewenst is om veel te lezen omdat het ten eerste niet nodig is, denken is namelijk voor mannen, en ten tweede waren de hersenen van vrouwen te fragiel beschouwd voor een actieve studie. Anna verwijt weliswaar ook haar man het lezen, maar bij Eva zegt ze expliciet dat ze 'voor een vrouw' te veel leest.

Eva is niet in staat om te begrijpen dat Anna geen belang ziet in het filosoferen, dat ze het leven niet verwarrend en moeilijk vindt. Ben is het met Anna eens en in zijn vraag *'Waarom heb je er toch altijd plezier in, alles af te breken, alles uit te pluizen?'* voelt men een sterk verwijt. De woorden *afbreken* en *uitpluizen* verwijzen naar Eva's gewoonte om de in haar omgeving bestaande discourses in twijfel te trekken. Eva is in feite bezig met het deconstrueren van de dominante discourses wat door haar man helemaal niet geprezen wordt.

Het volgende gesprek tussen Eva en Heleen, een vriendin van Eva's tweeling David, vindt plaats na David's dood. Omdat David alle tijd met Berthold, zijn oorspronkelijke leerling, doorbracht, voelt Heleen de behoefte om Eva te verduidelijken dat David niet homoseksueel was:

‘Eva, het is altijd droom gebleven, Eva, je moet niets laags.... je moet niets leelijks van hem denken.... je moet niet denken dat er tussen Berthold en hem.... Berthold is wèl zoo, met anderen, met David niet. Het werd van ze rondverteld, en Berthold sprak het niet tegen, uit wreedheid, uit zelfzucht, zó sneed hij hem van de wereld af. En David sprak het ook niet tegen, uit trots, uit onverschilligheid. Zelfs tegen Bertholds vader niet. “U moet maar denken wat u wilt.” En daarna is Berthold uit het huis gegaan, en ze zijn samen gaan wonen, samen gaan reizen.... en daaruit is al de laster voortgekomen. Heb jij het ooit willen geloven.... geloofde jij het, Eva?’

‘Ik heb er mij zo weinig in verdiept....’

‘Je hebt er je weinig in verdiept....?’

‘Ja, want ik vind het zo heel belangrijk niet. Ik bedoel: vergeleken met de dingen, die wezenlijk belangrijk zijn, de grote problemen, de problemen van het bestaan.... de problemen van den geest, van het geweten. Al het seksuele op zichzelf.... afgezien van verhoudingen.... ik voel het als in zekere zin onbelangrijk, ik bedoel: voor jezelf is het belangrijk genoeg, daarom zeg ik: in zekere zin onbelangrijk. Maar ik zeg het niet duidelijk. Ik wil dit zeggen: het staat buiten de intellectuele en de ethische problemen.’

(Bruggen 2006: 170)

Bij de bespreking van Berthold's homoseksualiteit gebruikt Heleen woorden als *laag* en *lelijk*, ze vindt de homoseksualiteit niet normaal en ze is ervan overtuigd dat het belangrijk is om Eva te verzekeren dat David aan de ‘goede’ kant stond. Eva vindt echter de seksuele oriëntatie van haar broer absoluut niet belangrijk, wat volgens Heleen vreemd is. Hier zien we een duidelijke ontwikkeling van Eva's opvatting over de seksuele oriëntatie. In de tweede hoofdstuk kon Eva zich namelijk niet voorstellen dat twee mensen van hetzelfde geslacht een romantische relatie zouden kunnen hebben, maar nu wijst ze die mogelijkheid niet af. Tegelijkertijd is ze ervan bewust dat deze gedachte in het algemeen niet geaccepteerd wordt en dat de heteroseksualiteit door andere mensen zeer belangrijk gevonden wordt.

In de volgende regels benadrukt Heleen dat de heteroseksualiteit normaal is en daarom ook beter en ze dringt eraan dat Eva het discours van de heteroseksualiteit als norm in tegenstelling tot de abnormale homoseksualiteit bekent. De acceptatie van de in de woorden van feministen verplichte heteroseksualiteit biedt Eva Heleen echter niet:

‘O maar Eva.... het andere, het normale.... man-met-vrouw, dat is toch beter, is toch mooier. Dat zul je toch moeten erkennen.’

‘Ik weet het niet, Heleen. Je moet mij die dingen niet vragen. Ik weet er niets van.’
(Bruggen 2006: 171)

Deze Eva is dus heel anders dan die van het tweede hoofdstuk die een lesbische relatie tussen twee vrouwen onmogelijk beschouwde. Verder komen we tot een interessante passage:

‘Ja, ik ben getrouwd. Ik heb twee kinderen. En toch weet ik er niets van.’

‘Je bedoelt het andere.... de afwijking?’

‘Nee, ik bedoel het normale, het natuurlijke.’ (Bruggen 2006: 171)

Met het woord *afwijking* bedoelt Heleen zeker de homoseksualiteit, maar het is niet zo zeker waarop het antwoord van Eva slaat. Waarschijnlijk spreekt Eva binnen het dominante discours en vertelt Heleen dat ze niets over de normale, natuurlijke heteroseksuele relatie weet. Het is echter ook mogelijk om Eva's uiting zo te interpreteren dat ze het dominante discours omdraait om te benadrukken dat naar haar mening de homoseksualiteit niets abnormaals is.

Later zei hij iets, dat nog erger was, dat mij dieper raakte, diep raakte het mij, schroeiend was het als een schotwond. Ons laatste gesprek, de andere dag ging hij op reis. Hij zei: ‘Voor wat jij bent, hebben de Fransen een tekenend woord, dat ik je niet zal zeggen.’ ‘Kom André, zeg het mij maar wel, je kunt het toch niet verzwijgen, het brandt je op je lippen, zeg het maar gauw.’ ‘O je zult ervan schrikken. En toch wil ik het je zeggen, omdat je het bent: une allumeuse....’ Het was een klap, een brandmerk. ‘The Scarlet Letter’. André zei: ‘Kun je me vergeven, dat ik dit tegen je heb gezegd?’ Hij stamelde. O, André, wie eigenlijk denk je, dat ik zoek aan te steken?

Ik vroeg hem dit niet. Ik zweeg.... ik kon niet lang beledigd zijn: mannen zijn anders. Later in mijn gedachten, heb ik het hem gevraagd: Wie eigenlijk denk je, dat ik zocht aan te steken? Mijzelf, enkel mijzelf, altijd mijzelf zocht ik aan te steken. Maar de ander ontbrandde en ik bleef koud. Koud. Nu denk ik zelf dat mannenwoord. Koud -, omdat ik in dit directe, in dit beperkte.... Koud-, met mijn brandende hart.... (Bruggen 2006: 173)

In haar herinneringen gaat Eva terug in de tijd en peinst over het moment toen ze door André een coquette werd genoemd. De man begrijpt niet waarom Eva ten eerste interesse toont maar vervolgens trekt ze zich terug. Hier resoneert het

discours van de vrouw als een natuurlijke verleidster, die mannen voor eigen plezier pest. Eva vindt deze bestempeling echter onterecht, omdat de man niet had begrepen dat het helemaal niet om hem of andere mannen ging, maar om haar zelf. Eva's wereld draait namelijk niet om de man, maar om haar eigen identiteit en ze kan zich inderdaad met het woord *allumeuse* niet identificeren want de enige wie ze wilde 'aansteken' was altijd ze zelf.

Maar alles toelaten kan ik niet.... voor wat geen zin, geen reden, geen noodwendigheid heeft, kan ik ook Ben niet verloochenen.... evenmin met Ben heeft het zin, maar ik verschuil mij achter het huwelijk. Het huwelijksdogma bindt mij, het beveilgt mij.... zo hebben mensen hun hele leven in dogma's gebonden, door dogma's beveiligd.
(Bruggen 2006: 174)

Sterker dan ooit drukt Eva de gedachte uit dat mensen gevangen zijn in dogma's, in discoursen die niet te ontsnappen lijken te zijn. Ze zelf weet dat ze niet tevreden in haar huwelijk is, omdat ze de bevrediging van haar lichamelijke verlangen niet kan bereiken, maar ze is niet zo dapper om het huwelijk te beëindigen.

3.3.8 Achtste hoofdstuk - *Aan zee*

Ik houd ook meer van praten met mannen, maar het is beter voor de kinderen dat ik hier, deze weken, met deze bezadigde pa's en deze kritische ma's, tussen wie ik mij toch nooit helemaal veilig heb leren voelen, een 'dame van middelbare leeftijd' ben. Veertig jaar!
(Bruggen 2006: 184)

Eva, nu veertig en gescheiden, is op vakantie met haar kinderen. Ze zit op het strand met andere moeders en vaders van haar leeftijd te praten, hoewel ze in werkelijkheid geen interesse heeft in conversatie met hen. Liever zou ze met jongere mannen discussiëren, maar ze weet dat dit door haar omgeving niet begrepen zou worden en daarom zit ze met de 'bezadigde pa's en kritische ma's' te praten over gewone dingen die ze absoluut niet interessant of belangrijk vindt. Dit gedrag wordt echter naar haar mening van haar verwacht, ze is zelfs bang dat als ze zich niet aanpaste, zou het niet alleen haar maar ook de kinderen een slechte naam bezorgen.

Onwezenlijk en onverbreekelijk. Anna Ebner zei: ‘Ik sta ervan te kijken -, ik hield jullie voor gelukkig getrouwd -, al was jij dan een flirt, Eva, want dat was je, al heb je het ook ontkend. Al ben je het nu niet meer. Nu je het zou mogen. En nooit heb ik gedacht dat het van Ben zou komen.’

Neen, ik had dat ook nooit gedacht, Ben had het zelf ook nooit gedacht -, het is dan ook eigenlijk van Nora gekomen. (Bruggen 2006: 188)

Nog steeds wordt Eva verweten dat ze zich volgens anderen als een coquette had gedragen. Anna maakt Eva duidelijk dat ze daarom verwachtte dat het einde aan het huwelijk door Eva zou gemaakt worden. Dit gebeurde echter niet en het heeft Eva zelf verbaasd. Door te beweren dat het einde niet van Ben, maar van Nora gekomen is, neemt Eva deel aan het discours van de vrouwen als verleidsters, die over zo’n seksuele macht beschikken dat de mannen zich niet kunnen helpen en zelfs hun families verlaten. Dit kan men mannen binnen dit discours echter niet verwijten, ze zijn louter slachtoffers van de vrouw, die echt schuldig is. Dat Anna Eva een flirt noemt, zou wel veroorzaakt kunnen worden door het feit dat Eva altijd plezier vond in gesprekken met mannen te voeren.

De man redt zich zó: daarvoor ben je getrouwd. Hij vraagt zich niet langer af of hem lust of liefde drijft naar zijn vrouw. De vrouw redt zich zó: daarvan komen de kinderen. En ze schaamt zich het animale niet langer. Het huwelijk is hun beschutting. In de kerk behoeven ze niet langer over God, in de partij niet over het recht, in de staat niet over de moraal en in het huwelijk niet over de kuisheid te denken. Dezen zijn anders -, geen huwelijk maakt voor hen de onreinheid rein en het dierlijke goddelijk -, ze wijzen de verontreiniging af. (Bruggen 2006: 197)

Naar aanleiding van de discussie over een vegetarisch echtpaar, d.w.z. over een concreet seksloos huwelijk, spreekt Eva over de beschuttende functie van het huwelijk die de mensen schaamt voor het seksuele leven ontnemt. De vrouw voelt zich volgens Eva gerechtvaardigd door de geboorte van kinderen. Het behandelde paar is echter anders, ze houden van elkaar, maar ze schamen zich nog steeds enorm, hoewel ze al getrouwd zijn. Ze slapen ook in verschillende kamers die ze op slot doen uit angst voor het seksuele. Ze hebben dus geen vrede in het huwelijk gevonden. Eva verklaart de anderen dat dit paar zich in het discours van het zuiverende huwelijk niet kan vinden, wat voor de meeste van het gezelschap

niet te begrijpen is. Het is daarom duidelijk dat wie zich aan de bestaande in het algemeen geaccepteerde discoursen niet kan onderwerpen, zal vreemd gevonden worden door de anderen, wat door de woorden van één van de vrouwen gedemonstreerd kan worden:

Ze liepen pink-om-pink, maar toen ze haar zagen lieten ze elkaar los, kregen een kleur en liepen plompverloren terug. Getrouwde mensen! Waar moest het heen met de wereld als iedereen zo deed? En als je dan, met alle geweld, enkel zó en anders niet, waarvoor is het dan nodig dat je trouwt? (Bruggen 2006: 196-197)

Verder verduidelijkt Eva na de vraag van de domineesvrouw dat het niet verplicht is om kinderen te verwekken. Op deze manier te denken wijst ze in feite ook de verplichte heteroseksualiteit af:

De domineesvrouw zei: 'Maar de kinderen dan?'
Neen, domineesvrouw, dit gaat niet op! Geen mens ter wereld is uit plichtgevoel verwekt. Evenmin eten we vlees, opdat de dieren ons niet overheersen zullen. Niemand mag dit ene van vegetariërs eisen, niemand dat andere van....vegetarische echtelieden.
(Bruggen 2006: 197)

In de volgende passage vergelijkt één van de mannen van het gezelschap, Greeve, de 'hedendaagse' maatschappij met die van de Grieken en komt tot de conclusie dat de Griekse maatschappij niet door het discours van het joods-calvinistische seksuele gemoraliseer gelimiteerd was:

Als Greeve zegt: 'Grieks' of 'de Grieken' kijkt iedereen geleerd -, zelfs Jack keerde zich naar hem toe. Paula vroeg: 'Wat bedoelt u daarmee?'
'Waarmee....? De eer en de adel....?'
'Neen, neen.... de Grieken.... Hoe leefden ze....?'
'Ja.... hoe....' En hij lachte en hij keek naar mij met zijn lichtblauwe, donkerblauwomrande pupillen. En toen liet hij zich ineens achterover vallen, en lag ruggelings op den grond, zijn blonde gezicht naar de maan omhoog, en ook zijn stem steeg rechtstandig omhoog, als sprak hij de klare, koele hemel toe.
'In elk geval zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer.'
'Joods-calvinistisch....?'
Hij zat weer overeind.
'West-Europees, als je dat liever hoort....'

(...)

‘Zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer. Ze lééfdén. Ze leefden.’

En in de dingen van het Lijf, die hun zoveel zorg en bekommring bereiden....

Hun dus niet. Ons wel, ons allemaal. We spelen met woorden als ‘atavisme’ en ‘conventie’ -, maar dit zit dieper. Atavisme verdelg je, conventies kom je te boven, maar dit heeft met zijn wortels, met zijn ranken, ons hele leven dooraderd, overwoekerd. Alle levens -, kinderlevens, mensenlevens. ‘Zonder dit joods-calvinistische seksuele gemoraliseer.’ (Bruggen 2006: 202- 203)

De Zelf-verloochening van het denken. Opheffen.... te-niet-doén. Wij ankeren ons vast in het Leven met het onwrikbare dogma, het theologisch dogma, het wetenschappelijk dogma, en in de zelfpijnigende versterving scheuren we ons los naar de Dood. De Zelfverloochening van de kuisheid, de doding van het vlees. Alles altijd door anders, alles altijd door hetzelfde. Gelijk-functionerende organismen, gelijk-georganiseerde functies. Zo grandioos en simpel voelde ik nog nooit den Slingerslag. Eenheid, Eeuwigheid, eeuwig in zichzelf beslotene, zich brekende, zich sluitende, zich zoekende, zich vliedende Totaliteit. (Bruggen 2006: 204)

De dogma's waarover Eva in de bovenstaande passage spreekt, kunnen we makkelijk door de term discours vervangen, omdat het om 'waarheden' gaat die de mens zelf niet heeft uitgedacht in zijn leven, het zijn feiten die hem voorgelegd worden door de kerk of door andere instituten en hij moet zich eraan aanpassen. Sommige mensen hebben echter problemen om zichzelf in die discourses te vinden, ze worden dan niet begrepen of ze worden zelfs absoluut geweigerd door de maatschappij. Eva realiseert zich echter dat alle mensen 'gelijk-functionerende organismen' zijn, het maakt niet uit of je heteroseksueel of homoseksueel bent, we zijn allemaal toch hetzelfde. Door deze bewering sluit ze zich qua de genderproblematiek aan de opvattingen van de humanistische feministen, volgens wie elke mens een onlichamelijke entiteit zonder geslacht is.

Ik zei tegen Heleen eenvoudig dit: 'Twintig jaar geleden, Heleen, ging ik een man voorbij, en hij ging mij voorbij, die ik had moeten kennen. Maar mensen dienen behoorlijk aan elkaar te zijn voorgesteld....' (Bruggen 2006: 208)

Hier denkt Eva weer aan die man die ze lang verleden zag, maar vanwege de conventies niet durfde aan te spreken. Nu weet ze dat het fout was dat ze niet met elkaar begonnen te spreken. Deze man ontmoet ze opnieuw op het strand en deze

keer brengen ze de nacht samen door, de man blijkt dezelfde gevoelens als Eva te hebben:

O Ben, arme Ben.... we sliepen jaren lang naast elkaar in hetzelfde bed en ik wist toch niet, wat het is om naast een man te liggen, tot ik nu eindelijk hier lig, boven de zee, in de zon, in het zand, naast hem.... Het snijdt mij nu nog, dat ik je verloochen, dat ik je uitwerp.... Maar mensen in ballonnen slingeren alles van zich af, ze moeten het wel.

‘Je begrijpt, dat ik dit niet letterlijk....’

‘Ja, ik begrijp het wel.... Evenmin heb ik naast een vrouw gelegen, evenmin heb ik een vrouw gekust.... evenmin bedoel ik dit letterlijk.... o minder, minder dan van jou is dit letterlijk waar.... Maar al die jaren, twintig jaren, hebben wij dit voor elkaar bewaard. Laten we het elkaar nu geven....’ (Bruggen 2006: 212)

In de volgende passage spreekt Eva met deze man, die zich als Marius voorstelt, elkaars achternamen kennen ze niet:

‘Ik heb grote kinderen.... twee. Ik heb twee grote kinderen.’

‘Ja, ik ken ze wel, je twee grote kinderen.... Eva.... ik moet je iets zeggen: ik ga morgen van hier weg.’

O.... maar dit verblijdt mij! Ik wil het je niet bekennen, maar dit verblijdt mij plotseling bovenmate. Ik weet ook wel waarom: omdat je hiervoor bent gekomen en hierna weer moet heengaan. Om mij dit te openbaren, daarvoor ben je gekomen, en meer begeer ik niet. Ik wil de algemeene weg niet gaan. *The Way of all Flesh*, over de zieke vrouw, over de dode vrouw. Anderen zouden ons drijven op die weg, eer we zelf wisten of we het willen. Niet met jou-samen in een eendekooi.

Exaltatie.... maar ook exaltatie is functie. Ik voel ook wel, dat dit ineensstorten zou, en daarom verblijdt het mij bovenmate dat het morgen al onherroepelijk wordt. En dat we zelfs elkaars naam niet weten.... Mensen, die niet behoorlijk aan elkaar zijn voorgesteld. (Bruggen 2006: 214)

Mariusus lijkt weer in Eva's leven te verschijnen slechts om haar in de zoektocht naar de weg uit al die discoursen te helpen. Eva vindt het goed dat hij morgen samen met zijn zieke vrouw weg moet lopen, ze is tevreden dat hij haar het raadsel van het leven, waar ze aan de ene kant de dominante discoursen wilde volgen en aan de andere kant kon ze zich niet helpen en moest alles in twijfel te trekken, hielp te oplossen. Ze begrijpt dat *anderen* de mens een van tevoren bereide weg dwingen te volgen, waartegen de mens weerloos is, hij heeft in feite

geen kans om te beslissen of hijzelf die wegen wil volgen. Dit representeert een duidelijke afwijzing van de discoursen die buiten de mens gevormd zijn, maar die hem sterk beïnvloeden omdat de omgeving verwacht dat hij zich zal aanpassen.

De zoektocht van Eva is hier na het korte verblijf met de man, die ze ooit in een concert zag, afgelopen. Ze weet zich van die ellendige schaamte die haar het hele leven achtervolgen heeft los te maken en het discours van de liefde die het lichamelijke verlangen goed maakt omdraaien:

En jij, mijn oude vijand Schaamte, nu zul jij mij nooit meer verontrusten. Jij, die mij overal dorst komen plagen, tot dáár....' (Bruggen 2006: 220)

Ten einde van het boek confronteert Eva het fictieve personage Johannes Viator om zijn formule over liefde en lichamelijk verlangen te bewerken. Binnen mijn discoursanalyse staat Johannes Viator ook symbool voor alle hinderende discoursen die Eva in haar leven tegenkwam. In Johannes Viator zitten al die mensen die Eva op bepaalde weg wilden sturen zonder rekening te houden met haar eigen mening:

En jij, Johannes Viator, domme profeet, dwaallicht boven een moeras, twee keer ben je mij verschenen. Eerst op het zolderkamertje en ik beefde voor je. Jaren later kwam je binnen door de klapperende veranda-deuren en ik deed je rekenschap van mijn leven. Kom dan nu hier, voor de derde maal, hier waar ik lig, dat ik mij oprichten kan en oog-in-oog je logenstraffen. Jij weet het niet, maar ik weet het wel. Niet de liefde maakt het lijfsverlangen goed. Het lijfsverlangen maakt de liefde goed. Ik zou kunnen rondgaan. (Bruggen 2006: 220-221)

3.4. Uitslagen van de discoursanalyse

Uit de discoursanalyse van de roman *Eva* blijkt dat er in het boek vele discoursen over de vrouw verschijnen, met name discoursen die de vrouw bevelen hoe ze zich moet gedragen of discoursen die lijken de waarheid over de natuurlijke aarde van de vrouw in pacht te hebben.

Het meest wordt het hoofdpersoonage geconfronteerd met het discours over een fatsoenlijke vrouw, die zich onder alle omstandigheden en vooral in de

aanwezigheid van mannen passend moet gedragen. Binnen dit discours is het absoluut onvoorstelbaar dat de vrouw of zelfs een jong meisje zich openlijk met de seksuele zaken bezighoudt. Dit discours komt men tegen meteen in het eerste hoofdstuk, maar er komen nog andere discoursen voor. Qua discoursdynamiek kan geconstateerd worden dat het discours over een fatsoenlijke vrouw hier ondersteund wordt door het discours van het zwijgen over het seksuele voor kinderen. Dit discours geldt weliswaar voor beide genders, de meisjes blijven echter blijkbaar ermee geconfronteerd tot hun volwassenheid. De constructie van vrouwelijke gender die erop berust dat de vrouw altijd fatsoenlijk moet doen, heeft duidelijk negatieve gevolgen voor het hoofdpersonage Eva die door haar seksueel geladen gedachten met een sterk gevoel van schaamte worstelt. Bovendien leeft ze in constante angst dat iemand in haar omgeving haar geheime gedachten en gevoelens ontdekt, omdat ze goed weet dat wie van het discours over de fatsoenlijke vrouw afwijkt, slecht en onrein zou worden beschouwd.

Het volgende discours dat zich in het eerste hoofdstuk manifesteert, is het discours over een gehoorzame vrouw. Het is niet duidelijk hoe dit discours in Eva opgekomen is, waarschijnlijk citeert ze slechts de vaststaande patronen wat genderrollen betreft met daarmee samenhangende plichten en verwachtingen. In elk geval is ze ervan overtuigd dat als ze aantrekkelijk wil gevonden worden door de man is het noodzakelijk om haar vrouwelijke genderrol behoorlijk uit te voeren, hoewel deze rol (thuis blijven, niet twisten, behoorlijk naaien) tegen haar natuurlijkheid gaat. Als ik dit discours bekijk vanuit de problematiek van de gendermachtsverhoudingen is het te zien dat het niet wenselijk is voor de vrouw om te twisten, ze moet stil huishoudelijke taken doen, terwijl de man alle belangrijke beslissingen in de familie neemt.

Het laatste discours die de lezer in het eerste hoofdstuk tegenkomt, is het discours over de schoonheid als de voornaamste kwaliteit van de vrouw. Dit gaat helemaal niet tegen de eerder genoemde discoursen, want ze alle benadrukken de passiviteit van de vrouw. De vrouw moet slechts keurig, rein, rustig en knap zijn.

Het tweede hoofdstuk biedt de volgende discoursen aan: discours van het sacrament van het huwelijk, discours van de verplichte homoseksualiteit, discours dat het mannelijke en vrouwelijke uiterlijk verschillend van elkaar moet zijn en weer keert het discours over een fatsoenlijke vrouw terug. Het discours over het

huwelijk als sacrament, waarin Eva gelooft, wordt in dit hoofdstuk in twijfel getrokken door haar vriendin Andy die Eva vertelt over een ontrouwe dominee. Daarmee ontmaskert Andy dit discours als instabiel. Het discours van de verplichte heteroseksualiteit gaat hier gepaard met het discours over een fatsoenlijke vrouw. Binnen het discours over een fatsoenlijke vrouw is het namelijk vanzelfsprekend dat de vrouw heteroseksueel is. De andere mogelijkheden worden hier weggedrukt, wat impliceert dat wie van het heteroseksuele discours afwijkt, niet geaccepteerd zal worden door de maatschappij. Het discours dat beweert dat mannen en vrouwen anders eruit moeten zien, maakt volgens mij onderdeel van het heteroseksuele discours. Eenvoudig gezegd is het voor de mensen makkelijker als ze meteen zien wie een man en wie een vrouw is om het verbod om een homoseksuele relatie aan te knopen niet over te treden.

In het derde hoofdstuk bevestigt Eva het discours van de verplichte heteroseksualiteit op basis van haar overtuiging dat ze een meisje wil zijn. Behalve dit discours verschijnt hier weer het discours over een fatsoenlijke vrouw die haar begeerte tegenover de man niet mag laten zien, wat Eva vanwege haar natuurlijke lichamelijke verlangen zeer frustreert. In een boek van Frederik van Eeden komt ze verder het discours tegen, dat haar verdere stappen in het leven volledig bepaalt. Het gaat om de stelling dat pas liefde het lichamelijke verlangen goed maakt. Eva gelooft dat door zich te aanpassen aan dit discours haar innerlijke onrust bestreden zal worden.

In het volgende hoofdstuk wordt Eva het discours voorgelegd over de vrouw als een natuurlijke verleidster, die alle schuld krijgt, terwijl de man als slachtoffer wordt gezien die door de vrouw verleid wordt. Het is ironisch dat als de vrouw uiteindelijk actief wordt beschouwd binnen een genderdiscours, dan heeft het voor haar alleen maar negatieve gevolgen. Bovendien is de liefde van de vrouw te kopen, wat Eva akelig vindt. In dit hoofdstuk begint Eva meer met anderen over de dominante discourses te praten om zijn waarachtigheid in twijfel te trekken. Ze is echter nog niet in staat om de discourses volledig te bestrijden wat een grote invloed op haar leven heeft. Dit manifesteert zich ten einde van het hoofdstuk. Eva ontmoet namelijk een vreemde man die ze graag zou willen leren kennen,

maar vanwege het eren van het discours over een fatsoenlijke vrouw durft ze niet hem aan te spreken.

Het discours van het zwijgen over het lichamelijke wordt in het vijfde hoofdstuk door Eva's vrienden, die zich moderne mensen noemen, uitgelachen. Volgens hen is dit een ouderwetse opvatting die geen plaats heeft in de moderne wereld. Eva werd echter zo opgevoed en het overtreden van dit discours maakt haar misselijk, ze schaamt zich en ze gaat zelfs huilen. Aan de handeling van Eva's vrienden en de reactie van Eva ziet men duidelijk dat verschillende subjecten dezelfde discourses anders opvatten, waardoor de stabiliteit en waarachtigheid van de discourses in vraag gesteld wordt. Verder wordt in dit hoofdstuk het discours voorgesteld van de noodzakelijkheid van vrouwen om boos te lijken als een man hen wil zoenen tenzij de vrouw niet wil dat de man zijn interesse verliest. Eva kent dit discours uit verhalen, het wordt dus door de literatuur in stand gehouden. Eva begrijpt dit discours absoluut niet, maar als een keurig meisje wil ze zich deze geconstrueerde vrouwelijke identiteit eigen maken.

Het zesde hoofdstuk wordt vooral gevormd door de teleurstelling van Eva vanwege het mislukte huwelijk met haar man Ben. Eva is niet in staat om te begrijpen waarom de ellendige schaamte die haar seksuele leven pijnlijk maakt niet verdwenen is, hoewel ze de regels van het discours van Frederik van Eeden heeft gevolgd. Deze ervaring vormt zeker een vruchtbare bodem voor haar latere totale afrekening met dit discours en het begrijpen dat men de vaststaande discourses, waarmee hij zich echter niet kan identificeren, niet blindelings zou moeten volgen.

In het voorlaatste hoofdstuk is de weg van Eva naar haar eigen genderidentiteit bijna voltooid, waardoor het geen probleem is voor haar om zich openlijk te verzetten tegen het discours van het moederschap als het natuurlijke vrouwelijke ideaal. Ze betwijfelt ook het discours van de verplichte heteroseksualiteit, al niet met zo sterke zekerheid zoals bij het discours over het moederschap. In die zin heeft ze deze discourses tot zodanige mate gedeconstrueerd dat ze zich niet meer door zijn kracht laat beïnvloeden. Gender en daarmee samenhangende verplichtingen zijn volgens haar steeds meer iets wat niet zo simpel gedefinieerd kan zijn.

De diepgravende genderdiscoursanalyse heeft aangetoond dat Eva in het laatste hoofdstuk niet tegen alle geïdentificeerde discourses immuun raakte. Zo neemt hier Eva zelf deel aan het discours van de vrouw als een natuurlijke verleidster zonder zich dat te realiseren. Anders voelt Eva zich echter in het laatste hoofdstuk zo zeker, dat ze de dominante discourses om haar heen openlijk, rustig en logische argumenten gebruikend, deconstrueert. Ze verzet zich hier duidelijk en hardop tegen de vanzelfsprekendheid van het huwelijk als een zuiverende institutie die het schaamtegevoel maakt verdwijnen. Voor de ontwikkeling van haar identiteit is echter belangrijker dat ze zich losmaakt van het discours van de liefde als het enige middel dat het lichamelijke verlangen rechtvaardigt. Eva realiseert dat het precies omgekeerd is, dat je niet bang voor je lichamelijke begeerte moet zijn, dat het niets om te schamen is omdat juist het lichamelijke verlangen de liefde goed maakt.

Éé van de mannen van het gezelschap op het strand formuleert duidelijk dat de maatschappij, waarin ze leven, door het joods-calvinistische gemoraliseer gelimiteerd is, waarmee hij het systeem van discourses en praktijken in zijn geheel benoemt, dat Eva's leven altijd moeilijker maakte. Eva zelf komt tot de conclusie dat het individu gebonden is door verschillende dogma's die sommigen als beschutting beschouwen, maar voor anderen betekenen deze dominante discourses slechts pijn en problemen, omdat ze zich daarmee niet kunnen identificeren zoals het van hen door hun omgeving wordt verwacht en vereist.

4. Conclusie

4.1 Conclusie: Hoofdvraag: *Welke rol speelt het construct van gender in de roman Eva voor het hoofdpersonage?*

De discoursanalyse van de roman *Eva* heeft uitgewezen dat er meerdere discourses voorkomen die definiëren wat het betekent om vrouw te zijn. In mindere mate verschijnen er ook discourses die zich op de mannelijke genderidentiteit richten. Uit de analyse blijkt dat het hoofdpersonage Eva vanaf het begin van het verhaal sterk beïnvloed is door de discourses over de vrouwelijke genderidentiteit. Ze hebben namelijk een duidelijk negatief effect op haar vanwege de botsing van Eva's eigen natuurlijkheid en de geconstrueerde vrouwelijke identiteit die haar door middel van die discourses voorgelegd wordt. Het grootste probleem wordt voor haar gevormd door de vrouwelijke seksualiteit die in de dominante discourses als passief wordt geconstrueerd, de vrouw mag haar seksuele begeerte niet laten zien. Het feit dat Eva zich met dit concept niet kan verzoenen heeft als gevolg dat ze zich erg schaamt en ze is ook bang dat anderen haar onrein zullen beschouwen als ze haar ware geheime erotische gevoelens ontdekken.

Het construct van gender speelt daarom een grote rol voor Eva, ze wil zich namelijk aan de algemene praktijk aanpassen, maar het gaat tegen haar natuurlijkheid. Door de pogingen om haar genderrol fatsoenlijk te vervullen, raakt ze regelmatig verward en teleurgesteld. Pas wanneer ze langzamerhand tegen de discourses die met gender te maken hebben durft te verzetten, komt ze tot rust. De geconstrueerde genderidentiteit vormt in de roman voor het hoofdpersonage een vijand, die Eva overmeesteren wil. Eva probeert zich met deze vijand te verzoenen en zijn instructies volgen, wat echter uiteindelijk onmogelijk bleek. Om de eenheid in haar eigen ziel te kunnen vinden moet ze aan het einde van het boek deze geconstrueerde vijand van het vrouwelijke gender bestrijden.

4.2 Conclusie: Subvragen

4.2.1 *In hoeverre heeft het hoofdpersonage problemen met gender performance?*

Het boek wordt gekenmerkt door in principe drie fases van Eva's benadering tot de genderrol die van haar binnen de verschillende discourses verwacht wordt. Aan het begin van het boek komt de lezer te weten dat Eva de vrouwelijke identiteit die haar opgedrongen wordt door haar omgeving en die ze in boeken tegenkomt, hinderend vindt of dat ze de bestaande patronen zelfs niet begrijpt. De over het algemeen vereiste vrouwelijke identiteit weerspiegelt namelijk helemaal niet haar echte gevoelens en overtuigingen. Ze is ervan bewust dat ze afwijkt van wat door haar verwacht wordt of ze wordt daarop attent gemaakt door haar omgeving. In deze fase heeft Eva dus veel problemen met gender performance, haar leven is vol van innerlijke strijden die voortgekomen zijn uit de botsing tussen verschillende genderdiscourses en Eva's natuurlijkheid.

De tweede fase zou ik beschrijven als Eva's poging om het respecteren van de dominante discourses over gender die vooral met het seksuele en het gedrag van een fatsoenlijke vrouw samenhangen. Daarom laat ze de man die haar werkelijke liefde moet zijn geweest voorbijgaan en uiteindelijk belandt ze in een ongelukkig huwelijk. Ondanks dat Eva alle stappen heeft gedaan die zich binnen de dominante discourses noodzakelijk manifesteerden om het seksuele leven te kunnen rechtvaardigen, blijft ze met het onophoudelijke gevoel van schaamte worstelen, wat haar vertrouwen in de legitimiteit van de overheersende discourses beschadigt.

De hele ontwikkeling van het hoofdpersonage ten opzichte van haar gender performance mondt ten einde van het boek uit in een soort van rustige afwijzing van alle dogmatische discourses die Eva haar hele leven moeilijk maakten. Het belangrijkste punt van deze fase wordt gevormd door Eva's volledige deconstructie van Frederik van Eeden's stelling over de liefde en het lichamelijke verlangen, waarmee Eva zich absoluut bevrijdt van het lastige discours over het seksuele leven. Het gevoel van schaamte, dat een cruciale rol speelde in het leven van het hoofdpersonage, is daardoor overwonnen.

4.2.2 *Wat is de rol van andere mannen en vrouwen in de roman?*

In de context van de discoursanalyse berust de rol van andere mannen en vrouwen in het verhaal op de manier, waarop ze met de geïdentificeerde discoursen omgaan. Sommige personages dienen als dragers van die discourses, ze houden ze in stand. In de woorden van Butler citeren deze personages de praktijken die zich als de enige goede mogelijkheid manifesteren, waarbij ze gebruik maken van de binaire tegenstellingen. Wanneer Anna Ebner haar visie op het moederschap als het natuurlijke vrouwelijke ideaal verdedigt in reactie op Eva's opvatting van het moederschap als een simpel instinct, benadrukt ze dat het om het verschil tussen cultuur en natuur gaat. Volgens Anna is het moederschap een cultureel ideaal, dat beter is dan het lagere instinct van de dieren die men in de natuur ziet. Ook Heleen maakt bij de bespreking van de seksuele oriëntatie van David duidelijk dat de heteroseksualiteit van hogere waarde is tegenover de homoseksualiteit die ze beschrijft als een afwijking van de norm.

Andere personages verzetten zich juist sterk tegen bepaalde discoursen, zoals de 'moderne mensen' uit het vijfde hoofdstuk, die het discours van zwijgen over het lichamelijke sterk bekritisieren. Verder drukt in het laatste hoofdstuk menneer Greeve uit dat hun maatschappij in tegenstelling tot die van de oude Grieken door het discours van het joods-calvinistische seksuele gemoraliseer gelimiteerd is, waarmee hij duidelijk maakt dat de mens op het seksuele gebied gebonden wordt door een systeem dat vroeger in de tijd niet de norm was.

Er verschijnen ook personages die de dominante discoursen niet met opzet ondermijnen, maar door hun gebaren, handelingen of stellingen openen ze toch andere alternatieven die door die dominante discoursen gemarginaliseerd zijn geraakt. Het beste voorbeeld daarvan stelt het gesprek tussen Eva en Andy voor, waarin Andy Eva door te beweren dat ze van haar een jongen graag zou maken tot het idee van de mogelijkheid van de lesbische liefde heeft gebracht.

4.3 Algemene conclusie

Deze masterscriptie had als doel de roman *Eva* uit 1927 van Carry van Bruggen te analyseren in het kader van de genderproblematiek. Als een geschikte theoretische fundering was de poststructuralistische feministische literatuurkritiek gekozen, omdat deze benadering een deconstructieve basis heeft die het mogelijk maakt om de gemarginaliseerde aspecten in de literaire werken te onderzoeken. De hoofdvraag (*Welke rol speelt het construct van gender in de roman Eva voor het hoofdpersonage?*) en twee subvragen (*In hoeverre heeft het hoofdpersonage problemen met gender?* en *Wat is de rol van andere mannen en vrouwen in de roman?*) waren beantwoord met behulp van de feministische poststructuralistische discoursanalyse. Deze analyse heeft aangetoond dat er in het boek meerdere genderdiscoursen voorkomen die een directe invloed hebben op het vrouwelijke hoofdpersonage, waardoor de constructieve macht van discoursen in deze roman bevestigd werd. Gender wordt hier blijkbaar geconstrueerd door deze verschillende geïdentificeerde discoursen. Door gebruik te maken van de techniek van het deconstructieve lezen kon ik me ook concentreren op de mogelijke alternatieven binnen de geïdentificeerde discoursen en zijn ondermijning.

Aan het begin van deze scriptie heb ik de hypothese uitgedrukt dat het construct van gender voor het hoofdpersonage gepaard gaat met de seksualiteit en het gevoel van schaamte. Deze hypothese was door mijn analyse bevestigd, omdat het bleek dat het voornaamste discours dat het hoofdpersonage in het boek tegenkomt, is dat over een fatsoenlijke vrouw die vooral haar seksuele gedachten en gevoelens niet mag laten zien. Eva schaamt zich voor haar lichamelijke verlangen, omdat dit niet toegestaan is binnen het bovengenoemde discours. Bovendien werd het duidelijk dat naast deze schaamte ook het gevoel van angst sterk samenhangt met de seksualiteit en daarom ook met het belangrijkste discours uit het boek.

De uitgevoerde discoursanalyse heeft bewezen dat het innerlijke strijd dat het hoofdpersonage ondergaat direct aangesloten is op de genderdiscoursen die ze tegenkomt door middel van andere personages uit het boek en de literaire teksten die ze leest. Het hoofdpersonage kan vanwege deze discoursen over gender haar natuurlijkheid niet uiten. Zo moet ze in het tweede hoofdstuk onder de invloed

van het discours van de verplichte heteroseksualiteit haar lesbische gevoelens onderdrukken en toen ze een man ontmoette die ze wilde kennen, werd ze tegengehouden door het discours over een fatsoenlijke vrouw.

De zoektocht van het hoofdpersonage naar zichzelf, wat het thema van de roman is, kan in feite beschreven worden als het langzame ontsnappen aan de dominante genderdiscoursen die Eva's leven beschadigen, wat Eva aan het einde van het boek gelukt is.

5. Bibliografie

Anbeek, T. (1999). *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. Amsterdam/Antwerpen: De arbeiderspers. Geraadpleegd op 30-06-2016 via http://www.dbnl.org/tekst/anbe001gesc03_01/anbe001gesc03_01.pdf

Barša, P. (2002). *Panství člověka a touha ženy*. Praha: Sociologické nakladatelství

Baxter, J. (2008). Feminist Post-Structuralist Discourse Analysis – A New Theoretical and Methodological Approach? In Harrington, Kate; Litosseliti, Lia; Sauntson, Helen and Sunderland, Jane (Eds.) *Gender and Language Research Methodologies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Geraadpleegd op 30-06-2016 via http://eprints.aston.ac.uk/7367/1/Feminist_Post.pdf

Bel, J. & Vaessens, T.(Eds.) (2010). *Schrijvende vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam: Amsterdam University Press. Geraadpleegd op 17-07-2016 via <http://dare.uva.nl/cgi/arno/show.cgi?fid=210405>

Benstock, S., Ferriss S. & Woods. S. (2002). *A handbook of literary feminisms*. New York: Oxford University Press

Bork, G.J. Van, Delabastita, D., Gorp. H. van, Verkruijsse, P.J. & Vis, G.J. (2012-2015a). *Algemeen letterkundig lexicon* (langue/parole). Geraadpleegd op 01-04-2016 via http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03859.php

Bork, G.J. Van, Delabastita, D., Gorp. H. van, Verkruijsse, P.J. & Vis, G.J. (2012-2015b). *Algemeen letterkundig lexicon* (discours). Geraadpleegd op 01-04-2016 via http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00589.php

Bork, G.J. Van, Delabastita, D., Gorp. H. van, Verkruijsse, P.J. & Vis, G.J. (2012-2015c). *Algemeen letterkundig lexicon* (feministische literatuur). Geraadpleegd op 18-07-2016 via http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00906.php

Bruggen, Carry Van (2006). *Eva*. Amsterdam: Rainbow Klassiek

- Butler, J. (2003). *Trampoty s rodóm. Feminizmus a podryvovanie identity*. Bratislava: Aspekt
- Colebrook, C. (2007). Feminist criticism and poststructuralism. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 214-234). Cambridge: Cambridge University Press
- Culler, J. (2015). *Krátký úvod do literárnej teórie*. Brno: Host
- Dinshaw, C. (2007). Medieval feminist criticism. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 11-26). Cambridge: Cambridge University Press
- Fallaize, E. (2007). Simone de Beauvoir and the demystification of woman. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 85-99). Cambridge: Cambridge University Press
- Fontijn, J. & Schouten D. (1978). *Carry van Bruggen (1881-1932)*. Amsterdam: De Engelbewaarder
- Foucault, M. (1980). *The History of Sexuality. Volume 1: an Introduction*. New York: Vintage Books
- Freud, S. (1925). Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinction Between the Sexes. In Adams R. & Savran D. (Eds.) (2002). *The Masculinities Studies Reader* (pp. 14-20). Blackwell
- Goldman, J. (2007). The feminist criticism of Virginia Woolf. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 66-84). Cambridge: Cambridge University Press
- Gonda, C. (2007). Lesbian feminist criticism. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 169-186). Cambridge: Cambridge University Press
- Gubar, S. (2007). Postscript: flaming feminism? In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 336-341). Cambridge: Cambridge University Press

Ibsch, E. (1984). Carry van Bruggen. In: Fokkema, D., Ibsch, E., *Het Modernisme in de Europese letterkunde*. (pp. 223-251, 344-346). De Arbeiderspers, Amsterdam. Geraadpleegd op 02-07-2016 via

http://www.dbnl.org/tekst/ibsc001carr01_01/ibsc001carr01_01_0001.php

Koning, Wouter De (2002). *Meisjes kussen elkaar toch niet op de lippen?: bisexualiteit in het werk van Carry van Bruggen*. Geraadpleegd op 18-07-2016 via <http://bruggen1.tripod.com/eva.html>

Mak, Geertje (2012). *Doubting Sex: Inscriptions, bodies and selves in nineteenth-century hermaphrodite case histories*. Manchester: Manchester University Press

Manly, S. (2007). Mary Wollstonecraft and her legacy. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 46-65). Cambridge: Cambridge University Press

Morris, P. (2000). *Literatura a feminismus*. Brno: Host

Norum, Karen E. (2008). Artifact Analysis. In: Given, Lisa M. (Ed.) *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. (pp. 23-25). A SAGE Reference Publication

Oates-Indruchová, L. (Ed.) (1998). *Dívčí válka s ideologií: klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha: Sociologické nakladatelství

Oates-Indruchová, L. (Ed.) (2007). *Ženská literární tradice a hledání identit: antologie angloamerické feministické literární teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství

Plain, G. (2007). Introduction to Part I. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 6-10). Cambridge: Cambridge University Press

Postma, H. (1976). Een verkenning van 'Eva'. In: Willink, H.D. Tjeenk, *De Nieuwe Taalgids. Jaargang 69*, Groningen. Geraadpleegd op 04-07-2016 via [http://www.dbnl.org/tekst/ taa008197601_01/](http://www.dbnl.org/tekst/taa008197601_01/)

Procházka, M. (2015). *Literary theory: an historical introduction*. 4e editie. Praha: Karolinum

Showalter, E. (1979a). Pokus o feministickou poetiku. In Oates-Indruchová, L. (Ed.) (1998). *Dívčí válka s ideologií: klasické texty angloamerického feministického myšlení*. (pp. 209-234). Praha: Sociologické nakladatelství

Showalter, E. (1979b). Towards a Feminist Poetics. In Newton, K.M. (Ed.). (1997). *Twentieth-Century Literary Theory. A Reader*. (pp. 216-220). 2e editie. Palgrave Macmillan. Geraadpleegd op 09-03-2016 via http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-349-25934-2_43#page-1

Showalter, E. (1981). Feminist criticism in the Wilderness. In *Critical Inquiry*, Vol. 8, No. 2, Writing and Sexual Difference (Winter, 1981). (pp. 179-205). Geraadpleegd op 09-03-2016 via http://l-adam-mekler.com/showalter_fem_crit_wilderness.pdf

Still, J. (2007). French feminist criticism and writing the body. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 263-281). Cambridge: Cambridge University Press

Sunderland J. (2004). *Gendered discourses*. New York: Palgrave Macmillan

Trochim, William M.K. (2006). *Positivism & Post-Positivism*. Geraadpleegd op 28-06-2016 via <http://www.socialresearchmethods.net/kb/positvsm.php>

Wilcox, H. (2007). Feminist criticism in the Renaissance and seventeenth century. In Plain G. & Sellers S. (Eds.) *A history of feminist literary criticism*. (pp. 27-45). Cambridge: Cambridge University Press

Willemsen, H. (Red.) (1992). *Woordenboek filosofie*. Assen/Maastricht: Van Gorcum. Geraadpleegd op 09-03-2016 via <https://books.google.cz/books?id=XyuT0bWO4qsC&pg=PA114&dq=ecriture+feminine+vrouwelijk+schrijven&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwiduZ7N7rvLAhUBPxQKHSqSATwQ6AEIHDA#v=onepage&q=ecriture%20feminine%20vrouwelijk%20schrijven&f=false>

Wollstonecraft, M. (2001). *A vindication of the rights of woman*. Geraadpleegd op 20-03-2016 via <http://site.ebrary.com/lib/cuni/Doc?id=10001970>. Blacksburg, VA: Virginia Tech

Woolf, V. (1965). *A room of one's own*. Repr. Harmondsworth: Penguin Books, Penguin Modern Classics

Woolf, V. (1968). *Three guineas*. 5^e editie. London: Hogarth Pr

Záborská, K. (2009). *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza*. Praha: Academia

Artikels

Carry van Bruggen op kunstbus.nl. Geraadpleegd op 02-07-2016 via <http://www.kunstbus.nl/literair/carry+van+bruggen.html>

De Tweede Feministische Golf op atria.nl. Geraadpleegd op 18-07-2016 via <https://www.atrია.nl/nl/publicatie/de-tweede-feministische-golf>

Een dolgedraaide wereld: modernisme in het proza op literatuurgeschiedenis.nl. Geraadpleegd op 04-07-2016 via <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/20ste/literatuurgeschiedenis/lg20002.html>

Feminisme in Nederland op feminl.wordpress.com. Geraadpleegd op 18-07-2016 via <https://feminl.wordpress.com/beweging-in-nederland/>

Introductie Vrouwengeschiedenis, eind 19de en 20ste eeuw op hetutrechtsarchief.nl. Geraadpleegd op 18-07-2016 via <http://www.hetutrechtsarchief.nl/werkstukken/bovenbouw/vrouwenverenigingen/introductie>

Met en zonder lauwerkrans op deboekensalon.nl. Geraadpleegd op 18-07-2016 via <http://www.deboekensalon.nl/dbs/book/158853>

Ook voor vrouwen, de Verlichting? op literatuurgeschiedenis.nl. Geraadpleegd op 18-07-2016 via <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/lg/18de/thema/lg18020.html>

Woordenlijst op transgenderinfo.nl. Geraadpleegd op 22-07-2016 via <https://www.transgenderinfo.nl/2-2/transgender/woordenlijst/>